

V VORM, MATERIAAL EN KONSTRUKSIE VAN DIE SUID-AFRIKAANSE BOOTVORMIGE HARTBEESHUIS

A. Keuse van 'n terrein

Maria Minnaar, wat die Groot Trek as kind meegemaak het, het in haar herinneringe vertel: "Gewoonlik het die Voortrekkers, vóódat hulle bou, eers so 'n bietjie rondgekyk, want dikwels ontdek mens anders later 'n verkiesliker woonplek."¹ Daar is gevolglik eers 'n tent langs die wa opgeslaan en 'n kookskerm gebou, en is daar voorlopig in die tent, asook in en onder die wa geleef.² Indien daar belangriker take was om te verrig, is daar vir 'n tyd lank in die wa en tent gewoon.³ Voor daar met die oprigting van 'n tydelike huis begin is, is daar soms eers in 'n skerm gewoon. Weereens, as daar belangriker take was, is daar vir 'n tydperk in dié skerm gewoon.⁴

Die voorvereistes vir 'n terrein vir 'n woonplek was standhoudende water en redelike veiligheid.⁵ F.L. Cachet skryf:

Liefst bouwt de Boer zijn woning op een kleine verhevendheid, of tegen de helling van een lagen, platten heuvel, zoodat hij een vergezicht kan hebben over het omliggende landschap en, met een langen scheepskijker gewapend, uren ver in het rond kan zien, waar zijn schapen weiden of zijne beesten grazen, zonder dat hij zijn woning behoeft te verlaten.⁶

Die spesifieke plek waar die hartbeeshuis opgerig is, moes effens hoër as die omliggende terrein wees. Aangesien die vloer van die huis op grondvlak was, moes water nie naby of in die huis kon opdam nie. Water kon ook die boumateriaal laat verrot het.⁷ Die grondsoort het ook die keuse van die terrein beïnvloed. Indien daar meer as een grondsoort in die omgewing waar die huis opgerig moes word, voorgekom het, is die mees geskikte grondsoort gekies.⁸ As 'n geskikte bouplek uitgesoek is, is daar volgens keuse of behoefte dan 'n hartbeeshuis of rondawel as tydelike huis gebou.⁹

Wanneer daar gevestig is, is die permanente woonhuis wat gewoonlik 'n langhuis was, van opgekleide mure, rou- of bakstene of klip, eers na verloop van 'n jaar of meer opgerig.¹⁰ Daar was egter boere wat jare lank in tydelike wonings soos hartbeeshuise en rondawels gewoon het en dit dan aan die jonger geslag oorgelaat het om permanente huise te bou.¹¹

B. Grondplan en grootte van die woning

Uit Louis Tregardt se dagboek en ander tydgenootlike getuienis is dit duidelik dat selfs wanneer daar tydelike wonings opgerig is, dit slegs deur een gesin bewoon is.¹² Die teendeel het ook voorgekom. Hendrik Swellengrebel jr. (1734-1803) het teen 1783 die wonings van die boere op die Oos-Kaapse voorposte as volg beskryf:

. . . rampsalige schuuren van circa 40 voet [12,2 meter] lang en 14 à 15 breed [4,3 tot 4,6 meter], bestaande uit een kleye muurtje van 4 voet hoog [1,2 meter], daarop een dak van riet, verre de meeste sonder eenige afsondering van vertrekken" en "In sodanige

wonings heb ik tot drie huishoudens met hunne kinderen gelogeert gevonden.¹³

Laasgenoemde word ook deur Pater Joaquim de Santa Rita Montanha (ca. 1806-1870), 'n Portugese priester wat in 1855 deur die Goewerneur van Inhambane na die Voortrekkers in Soutpansberg afgevaardig is om onderhandelinge oor 'n handelstraktaat aan te knoop, bevestig. Met sy terugkeer het hy 'n verslag opgestel waarin hy opgemerk het dat in sommige klein huisies in Schoemansdal daar meer as een gesin, en in ander talryke gesinne gewoon het.¹⁴

Die huis het dikwels uit slegs een vertrek bestaan, maar is ook soms na die grootte van die gesin in twee of drie vertreke verdeel.¹⁵ Indien dit uit slegs een vertrek bestaan het, is die hoof van die gesin se bed met 'n gordyn of matjies afgeskort.¹⁶ Die res van die vertrek het as woon- en slaapplek vir die kinders gedien.¹⁷ Indien die huis in twee of drie vertreke verdeel is, is dit deur middel van gordyne¹⁸ of mure gedoen.¹⁹ Die gesinslede kon dan in aparte kamers slaap.²⁰

Die bootvormige hartbeeshuis was 3,1 (10 voet), 3,7 (12 voet), 9,1 tot 12,2 meter (30 tot 40 voet) lank, en 3,1 tot 3,7 meter (10 tot 12 voet) breed.²¹ Die breedte van 3,1 tot 3,7 meter (10 tot 12 voet) het ook by die wigvormige hartbeeshuis²² en tydelike langmuurhuise voorgekom.²³ Volgens die afmetings kon die grondplan vierkantig of reghoekig wees. Die hoogte van die huis was van die lengte van die beskikbare pale afhanklik.²⁴

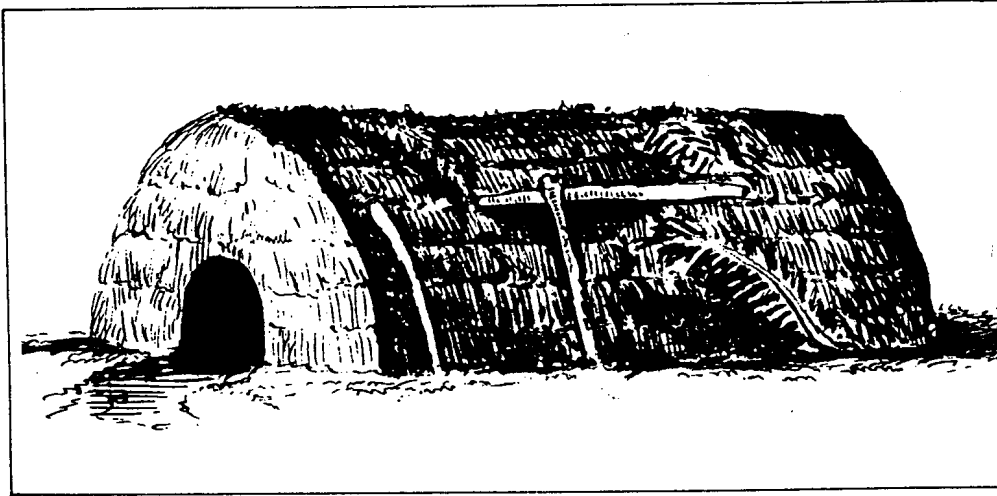
C. Oprigting

1. Raamwerk

Volgens C.C.E. Aucamp wat in die omgewing van die Stormberge in die Noordoos-Kaap gewoon het, is ". . . 'n grootte hoevale plek geskoffel"²⁵ waar die bootvormige hartbeeshuis opgerig sou word. Die grondplan is dan afgetree, en 'n merk op elk van die vier hoeke gemaak.²⁶ Die huis is dan sogenaamd afgeteken.²⁷

Tussen die merke is 'n voortjie van ongeveer 15,2 sentimeter (6 duim) diep gegrawe om die raamwerk en dekmateriaal in te laat, om sodoende reën en wind uit te hou.²⁸ Die voortjies vir die symure is reguit gegrawe en die vir die entgewels, reguit²⁹ (Figg. 71, 72 & 73a-b) of effens konveks³⁰ (Figg. 3, 74 & 75). Die volgende stap was om in die voortjie gate vir die pale te grawe,³¹ waarvan die diameter nie onnodig groot moes wees nie.³² Gate van ongeveer 0,9 meter (3 voet) diep is eers op die vier hoeke gegrawe en pale regop ingeplant, dit is die hoekpale. Aan die lang sye van die huis is daar tussen die hoekpale elke 1,2 meter (4 voet) verdere gate gegrawe en pale ingeplant. Aan die gewelente is die pale verder uitmekaar geplaas. In die middel van een van die lang sye, dit is aan die voorkant van die huis, is twee gate vir die deurkosyne so ver uit mekaar as wat die deur wyd moes wees, gegrawe.³³

By die oprigting van 'n bootvormige hartbeeshuis en ander tydelike woonstrukture, is materiaal uit die direkte omgewing gebruik.³⁴ Reguit pale was die ideaal, maar indien dit nie beskikbaar was nie, is gebruik wat gevind kon word.³⁵ Voorkeur is aan wilgerhout (spesie/s

Figuur 71. 'n Bootvormige hartbeeshuis met 'n boogvormige deur in een van die sluitgewels. In die middel van die dakmuur is 'n dekkersbalk sigbaar. Die funksie van die ander twee pale wat teen die huis leun is nie duidelik nie. (George Henry Ford, sonder titel, skets, 1836).

Kaapse Argiefbewaarplek, A 1415.

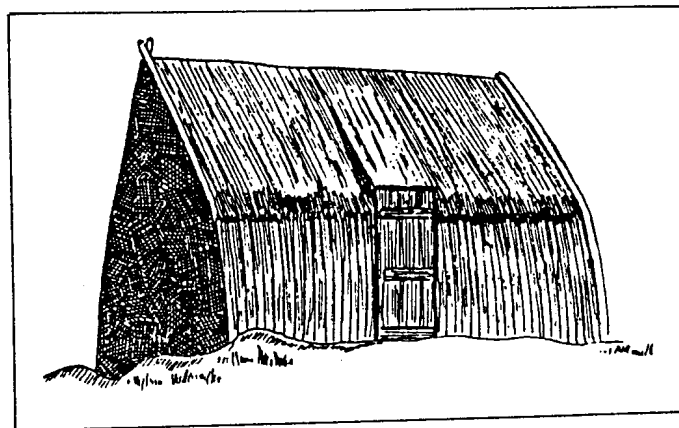

Figuur 72. Regs op die skildery agter die looikuipe is 'n bootvormige hartbeeshuis met 'n vertikale sluitgewel, wat moontlik die eerste woning op die werf was. Die plaas van Edward Turvey ('n 1820-Britse Setlaar), tussen Shiloh en Queenstown, Oos-Kaap. (Thomas Baines, *Tafelplaas, Klaas Smitsrivier* (detail), skildery, 1848-04-24).

Museum Africa, B128/1139.

a.

b.

Figuur 73. a. 'n Bootvormige hartbeeshuis met 'n klampdeur. (Thomas Baines, Sonder titel, skildery, s.a., 19de eeu).

Transvaalse Ariefbewaarplek, A 1365 17).

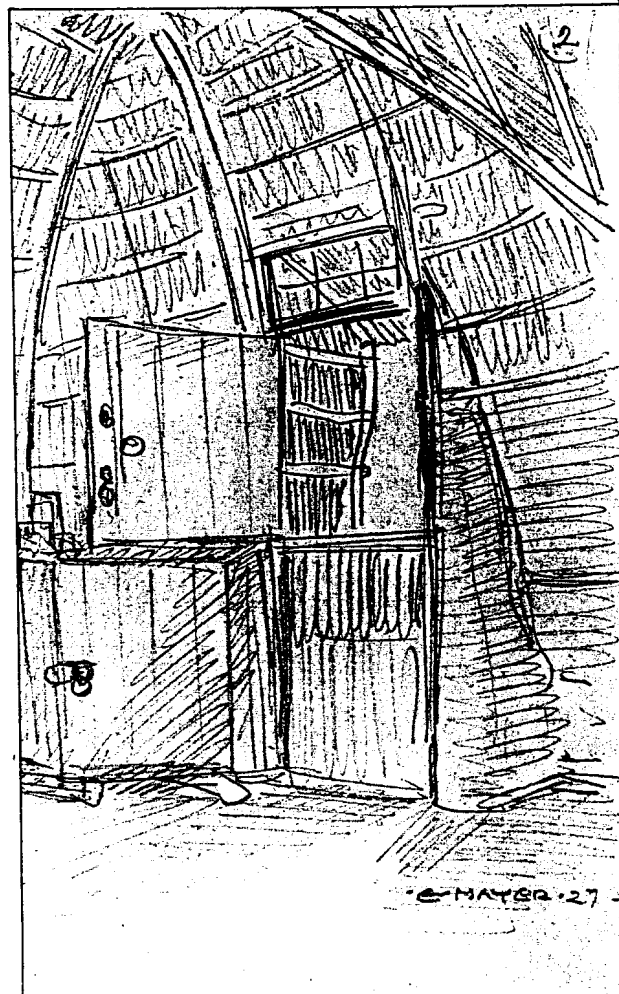
b. Detail van bogenoemde skildery. (Tekening deur J. Walton na T. Baines).

Uit: *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 11(4), Mei 1955, p. 9.

Figuur 74. 'n Bootvormige hartbeeshuis waarvan die onderste gedeelte van die dakmure binne en buite gepleister is. As gevolg van die skuins gewelvlak, is die deur na binne ingelaat, terwyl die pale vir die tuitjie by twee van die gewelvoete ingeplant is. (Erich Mayer, *Transvaalse Bosveldwoning, noord van Brits, volgens Voortrekker-tradisie gebou*, Tekening, 1927).

Nasionale Kultuurhistoriese Museum, HG 7014 311.

Figuur 75. Binnekant van dieselfde bootvormige hartbeeshuis as Fig. 74 hierbo. Die dakkonstruksie is duidelik sigbaar, terwyl die hanebalk wat in die oorspronklike tekening net onder die nok is, buite die foto val. Daar is 'n bolig met ruite bokant die deur. (Erich Mayer, *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, tekening, 1927).

Nasionale Kultuurhistoriese Museum, HG 7014 397.

van die genus *Salix*) gegee, maar vaarlandswilger (spesie/s van die genus *Combretuma*), of selfs doringhout, soos widdoringpale (*Acacia karroo*), is ook gebruik.³⁶ Die pale is groen gekap en voordat dit uitdroog gebruik, ten einde dit by die punte te kon buig. Volgens Spoelstra het van die pale by sommige huise begin groei en groot bome geword.³⁷ Dit is 'n aanduiding dat die bas nie voor gebruik verwyder is nie.

Oor pale vir die kappe van die bootvormige hartbeeshuis op die Stormberge in die Noordoos-Kaapland, beweer Aucamp die teendeel, naamlik: "Dán [voordat dit vir kappe gebruik is] is die pale al lank al gekap en reguit teen mekaar gesit en groot klippe op hulle om hulle gelyk te kry."³⁸ Dié verskynsel moet daaraan toegeskryf word dat reguit pale nie beskikbaar was nie en dat gewig op die pale geplaas is om dit reguit te laat droog word. Die betrokke houtsoort kon na uitdroging blykbaar gebuig word sonder om te breek.

Geen inligting kon oor die dikte van die pale in die beskikbare bronne gevind word nie. Gedurende eksperimentele rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekkeeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, is van pale van ongeveer 5,5 meter (18 voet) lank en 7,6 tot 10,2 sentimeter (3 tot 4 duim) dik gebruik gemaak. Die dikte moes so wees dat die pale maklik oorgebuig kon word, maar nie so dik dat dit sou breek of uitskop nie.³⁹

As termiete die hout kon vernietig, is die pale - indien dit beskikbaar was - met 'n sekere soort bossie gesmeer.⁴⁰ Gedurende rekonstruksie is teebospale gebruik. Die pale is reguit en word nie deur termiete aangeval nie.⁴¹

Indien die pale in reguit rye styf ingeplant en vasgestamp was, is die pale van albei lang sye aan die bokant twee-twee na mekaar toe oorgebuig en vasgemaak⁴² (Fig. 9). Spoelstra beweer dat indien die bopunte slap genoeg was, hulle langs mekaar geplaas is, sodat die punte nie uitgesteek het nie; was die punte te styf om te buig, moes hulle oorkruis aan mekaar vasgemaak word en die stukke wat uitgesteek het, afgesaag word.⁴³ Volgens die beskikbare Africana-prente was die punte in al die gevalle oorkruis geplaas.

Die gewelpale, ongeveer twee in elke gewel, is dan aan die kappe vasgemaak en die punte afgesaag. Indien die gewelvoet effens konveks was, moes die gewelpale na die entkappe oorgebuig word om vasgemaak te word⁴⁴ (Fig. 75).

Die pale is met rou rieme of inheemse plantvesels vasgemaak, afhange van wat beskikbaar was.⁴⁵ Daar is nie soos by die wigvormige hartbeeshuis van die pen-en-gatverbinding gebruik gemaak nie, aangesien die punte van die pale dikwels so dun was dat daar nie 'n gat deur geboor kon word nie. Indien die punte wel dik genoeg was om 'n gat deur te boor, kon die paal met die inslaan van die pen waarvan die diameter effens groter as die gat was, die paal laat bars. Andersins was die hegting deur middel van rieme of plantvesels so effektief dat 'n pen-en-gatverbinding oorbodig was.

Rieme is deur die bouer uit wildsvelle gesny.⁴⁶ Rieme van nat wildebees- of blouwildebees (*Connochaetes gnou* of *Connochaetes taurinus*), is dikwels vir dié doel gebruik.⁴⁷ Die rieme moes skoon en veral sonder vet wees, anders kon dit deur insekte vernietig word.⁴⁸ Die rieme is in water geweek totdat dit sag en hanteerbaar was. Wan-

neer die riem droog word, het dit gekrimp en 'n baie stewige verbinding gevorm.⁴⁹ Kalk wat by die water gevoeg is, het verrotting voorkom.⁵⁰

Die binnebas van inheemse plante is nie deur insekte aangeval nie en is daarom soms bo rou rieme verkies.⁵¹ Die binnebas van onder meer die soetdoringboom (*Acacia karroo*), "'n soort Dombeya" (spesie van die genus *Dombeya*), vlam van die Bosveld en wilde stokroos (spesie van die genus *Hibiscus*) is gebruik.⁵² Soetdoringbas is veral gebruik omdat dit baie sterk is.⁵³ Die bas is afgeslaan waarna die binnebas in repe afgetrek is, voordat dit kon taai word. Nadat dit droog is, is dit in water geweek om sag te word voordat dit gebruik kon word.⁵⁴ Die vesels van die binnebas is direk vir vasmaak gebruik, maar indien daar meer tyd was, is die vesels gerol of is daarmee tou gevleg.⁵⁵

Inheemse plantaardige vesels wat ook vir die vleg van tou gebruik is, is bobbejaanstert (*Vellozia equisetoides*), 'n soort sterk vleigras, biesies en 'n soort wortel.⁵⁶ Die bobbejaanstert, asook wortels is gestamp om die vesels te verkry.⁵⁷ In Kapaailand (Griekwaland-Oos in Oos-Kaapland) is tou wat van tulpe (spesie van die genera *Homeria* of *Moraea*) gevleg is, gebruik.⁵⁸ Die vesels van die plantsoorte kon soos bas ook direk aangewend word.

Nadat die kapsparre en gewelpale bo vasgemaak is, is die dwarslatte horisontaal op die kapsparre en gewelpale bevestig.⁵⁹ Die afstand tussen die dwarslatte is deur die lengte van die beskikbare dekmateriaal bepaal.⁶⁰ Indien die afstande tussen die dwarslatte op die dakmure te groot was, sou die dekmateriaal deursak.⁶¹ Die afstande tussen die dwarslatte kon van minder as 25 tot ongeveer 46 sentimeter wissel.⁶² Op die Stormberge in die Noordoos-Kaapland is die dwarslatte volgens Aucamp ". . . amper een teen die ander gesit."⁶³ Die rede hiervoor is moontlik dat dit soos in die geval van 'n spreilaag terwille van netheid gedoen is, of omdat die plaaslik beskikbare dekmateriaal baie kort was.

Soos die ander materiaal, het die dwarslatte uit die direkte omgewing gekom en is dit wat beskikbaar was, gebruik. Die dwarslatte moes so reguit moontlik wees. Houtlatte is vir die doel gebruik.⁶⁴ Soms was die boonstes van 'n ligter materiaal soos riet.⁶⁵ Indien geen hout beskikbaar was nie, is slegs riet of biesies gebruik.⁶⁶ Die riet en veral biesies kon, indien dit te swak was, in bondels saamgebind word om die verlangde sterkte te verkry.⁶⁷

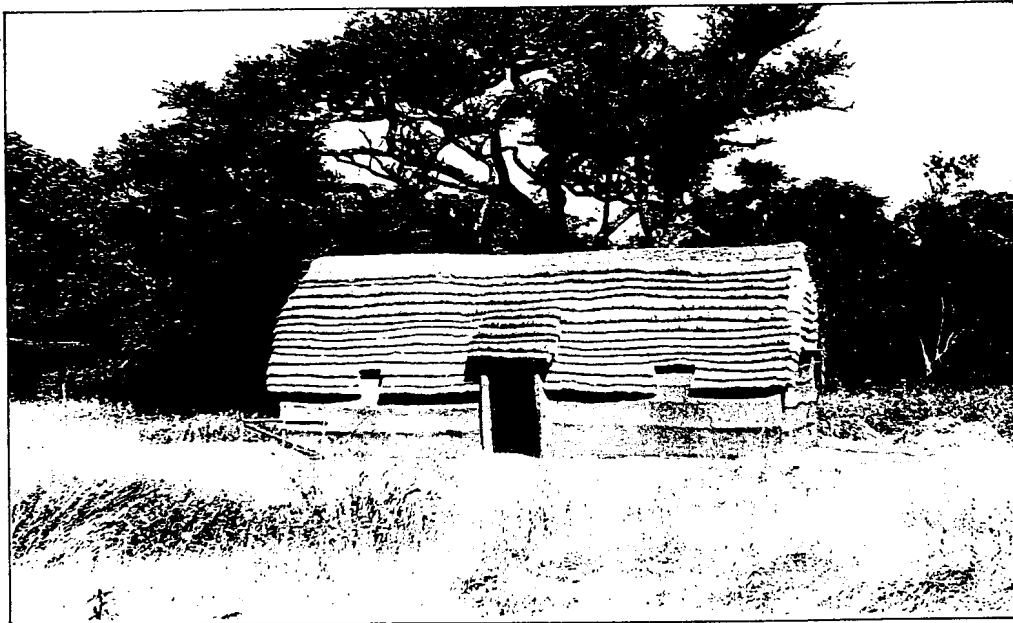
Nadat al die dwarslatte aangebring is, is 'n dik nokpaal in die V wat deur die oorgebuigde kapsparre gevorm is, vasgemaak. Vervolgens is daar van stukkies hout wat oorgebly het, hanebalke gemaak. Die dakraamwerk het dus uit 'n vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie bestaan. Volgens Spoelstra was die doel van die hanebalke ". . . om die boonste stukke van die pale stewiger te kry - want hulle sou anders met die dekkery, as 'n mens buite langs moes kruip, kan inbuig".⁶⁸ Moontlik om laasgenoemde rede was die hanebalk baie hoog en na aan die nok geleë⁶⁹ (Figg. 75 & 76).

Aangesien die dakmure skuins vanaf die dakvoet na die nok oploop, en omdat die deur in een van die dakmure geplaas is, moes 'n tuitjie gemaak word (Fig. 77). Tussen die twee kapsparvoete waar die deur moes kom, is by elkeen 'n tweede paal regop ingeplant, wat as kosyn moes dien. Laasgenoemde is dan op die hoogte wat die deur moes wees, afgesaag. Die afgesaagde pale is bo horisontaal verbind. Twee kort paal-

Figuur 76. Dieselfde bootvormige hartbeeshuis as Fig. 75 in die teenoorgestelde rigting. Die onderste gedeelte van die dakmuur bestaan uit 'n 0,9 tot 1,2 meter (3 tot 4 voet) hoë gepleisterde muur wat so breed is dat die muurkop as stoorplek vir voorwerpe kon dien. Die huis word binne deur middel van 'n gordyn in 'n slaap- en woonruimte verdeel. Die hanebalke wat in die oorspronklike tekening sigbaar is, val buite die foto. (Erich Mayer, *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noordoos van Brits (hardbieshuis)*, tekening, 1927).

Nasionale Kultuurhistoriese Museum, HG 7014 312.

Figuur 77. 'n Voltooiide bootvormige hartbeeshuis waarvan die onderste gedeelte van die dakmure binne en buite gepleister is. (Eksperimentele rekonstruksie in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, Louis Trichardt, Noord-Transvaal, 1989).

Foto: D. de Wit, 1989.

tjies het die bokant van die kosynpale met die kappe agter dit verbind, en was die raamwerk van die tuitjie sodoende voltooi⁷⁰.

Erich Mayer (1876-1960) se reeks van drie tekeninge van 'n bootvormige hartbeeshuis noord van Brits (1927) (Figg. 74 & 75) verteenwoordig 'n streekverskil, aangesien die deur in een van die sluitgewels geplaas is, waar daar soos in die geval van die dakmure, 'n terughelling vanaf die gewelvoet na die nok was. Om die probleem van die gewelvlak wat skuins na bo loop te bowe te kom, is 'n ander oplossing gevind. In plaas van om die kosynpale buite teen die gewelpaalvoete te plaas, is dit na binne ingelaat. Twee regop pale vir die ondersteuning van die dakgedeelte van die tuitjie, is by twee van die gewelpaalvoete ingeplant. Dié pale is elk met drie horisontale latte aan 'n gewelpaal verbind, terwyl die bopunte elk deur 'n skuins paaltjie met 'n gewelpaal agter bo verbind is om die afdakgedeelte van die tuitjie te vorm. Die tuitjie en die deuropening wat na binne geplaas is, het dus 'n klein ingangsportaaltjie gevorm.⁷¹

James Backhouse het gedurende sy reis deur die Transorangia in 1839 drie bootvormige hartbeeshuise by die Berlynse sendingstasie te Betanië afgebeeld, waarvan die gebruiklike tuitjie by die deure ontbreek het (Fig. 78). Die deuropeninge het dus die kurwe van die dakmure gevolg. Die weglating van die tuitjie moet waarskynlik aan die lae reënval in die betrokke streek toegeskryf word.⁷²

Indien die huis deur middel van mure in vertrekke verdeel moes word, is daar vir die binnemure oor die breedte van die huis op dieselfde wyse as die dakmure pale ingeplant, waarteen dwarslatte vir die dekmateriala aangebring is.⁷³ Die binnemure was net so hoog gemaak dat 'n persoon nie bo-oor kon kyk nie.⁷⁴

2. Dakbedekking

Gras of riet (biesies) is vir dekwerk gebruik. Riet het aan die binnekant van die huis die netjiese vertoon, maar gras het die dak en mure digter gemaak. Die wat 'n netjiese voorkoms van riet verkies het, het 'n dun spreilaag van riete op die dwarslatte gelê en oor die riete met gras gedek - 'n enkele keer ook met matjiesgoed (*Cyperis textilis*). Die spreilaag van riet het verhoed dat die grashalms nie na die binnekant kon hang nie.⁷⁵ 'n Spreilaag is gemaak deurdat handevol riete se snykante onder die bopunte van die vorige spreilaag ingedruk is, sodat die bopunte nie van binne die huis sigbaar was nie.⁷⁶ Die dekproses van die spreilaag is verder dieselfde as die eintlike bedekking wat hieronder bespreek word.

Na die dekgras gesny is, moes dit uitgekam word. Dit is gedoen deur 'n klompie gras aan die bopunte vas te hou en dan deeglik met 'n sekel uit te kam totdat al die los blare en stukke verwyder is. Die snykante van die skoon gras is dan op 'n gelyk oppervlak gelyk gestamp en op 'n blok neergelê, waarna die onderpunte met 'n klein byltjie gelyk afgekap is. Om hantering te vergemaklik, is die gras in netjiese gerwe van ten minste 15 sentimeter vasgebind.

Die dekwerk is gewoonlik deur die voornemende inwoner self, of met behulp van ander, of 'n arbeider wat teen vergoeding gehelp het, gedoen.⁷⁷ Indien hulp nie beskikbaar was nie, het die vrou met die dekwerk gehelp.⁷⁸ Die dak is deur twee persone gedek, een binne in die huis, en een buite op die dak.⁷⁹ Die buitenedekker het van 'n dekkers-

Figuur 78. Drie bootvormige hartbeeshuise by die Berlynse sendingstasie by Betanië in die Transorangia. Aangesien die gebruikelike tuitjie by die deure ontbreek, volg die deure die kurwe van die dakmure. (James Backhouse, *Bethanië, ets*, 1839).

Uit: J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa* (London, 1844), teenoor p. 421.

balk waarop hy kon sit of staan gebruik gemaak. Dit het uit 'n horisontale balk wat met rieme of tou aan die nokpaal vasgemaak is, of wat met behulp van twee lang penne aan die onderkant in die grasdak vasgedruk is, bestaan.⁸⁰

Die bootvormige hartbeeshuis is gewoonlik trapsgewys (dit is gespreid) met die halms na bo gedek⁸¹ (Figg. 71, 72, 74 & 77). Die onderente van die bondels gras is buite teen die onderste dwarslat 'n paar duim in die voortjie ingelaat,⁸² waarna die bondels losgesny is.⁸³ Die gras is laag vir laag, van onder na bo en van regs na links gedek.⁸⁴ Bo-op die dekmateriaal en parallel met die dwarslat, is 'n dun deklattie, van byvoorbeeld wilger (spesie/s van die genus *Salix*), wilde rosyntjiesbos (*Grewia cona* of *G. flava*), taaibos (naam vir 'n aantal spesies met 'n harde bas), populier (spesie/s van die genus *Populus*), of die ranke van 'n klimop soos doringtou (*Dalbergia armata* of 'n rankplant met 'n soortgelyke voorkoms), oor die dekmateriaal geplaas.⁸⁵

Vir die vaswerk van die dekmateriaal, is 'n 25 sentimeter (9 duim) plat hout- of bamboesnaald met 'n oog gebruik, alhoewel staalnaalde later ook voorgekom het.⁸⁶ Die bindmateriaal is oor die deklattie, deur die dekgoed en om die dwarslat gewerk, sodat die gras tussen die dwars- en deklattie vasgetrek is. Om lekke te voorkom, is die deklattie van bo skuins en regop van binne deurgesteek.⁸⁷ Die bindmateriaal is gewoonlik twee keer om die deklattie wat buite bo-oor die dekgoed gestrek het, gedraai en dan stewig geknoop.⁸⁸ Op elke dwarslat is 'n laag dekgoed opgebou, en het die lae mekaar oorvleuel sodat die deklattie en bindmateriaal deur die laag dekgoed bo-op bedek is en heeltemal onsigbaar was.⁸⁹ Die dakmure, gewels en binnemure is op dieselfde wyse gedek.⁹⁰ Die tuitjie in die dakmuur waar die deur moes kom, was weens die klein skewe hoekies baie moeilik om netjies te dek, wat ook in 'n mate vir die venster gegeld het, wat op 'n geskikte plek in die dakmuur uit 'n vierkantige opening tussen twee dwarslatte bestaan het.⁹¹

Oor die nok is die gras handvol na handvol netjies oorgebuig en vasgewerk. Dit was nie nodig om die nok te pleister nie, aangesien dit dig genoeg was.⁹² 'n Ander metode was om gras wat met wortel en al uit die grond getrek is, met die wortels na bo op die nok vas te werk.⁹³

'n Streekverskil ten opsigte van die dakbedekking het in dele van die Kaap en Transorangia voorgekom. C.P. Thunberg (1743-1828) het in 1772 gedurende 'n Kaapse reis in die omgewing van Quaimans Drift in die huis van Frederick Seele oornag wat hy beskryf het as ". . . an oblong cottage, constructed of timber, and daubed all over with clay."⁹⁴ Laasgenoemde kon 'n bootvormige hartbeeshuis gewees het. C.D. Bell het gedurende sy reis deur die Kaap op weg na Sentraal-Afrika (1834-36) bootvormige hartbeeshuise wat met riet bedek was en wat soms met modder gepleister was, gesien.⁹⁵ Backhouse het in die omgewing van die Sand- en Modderrivier in die Transorangia (1839), in 'n bootvormige hartbeeshuis van Salomon en sy vrou Adriana Catharina Nortjé⁹⁶ oornag. Hy het die materiaal en afwerking as volg beskryf: "It was built of sticks and reeds, and plastered with clay and cow-dung."⁹⁷ Hy het op sy reis dikwels hartbeeshuise tegeekom wat met riete of biesies bedek was en wat waarskynlik in geheel met klei of modder afgepleister was.⁹⁸ S.J.M. Nel het beweer dat sy by mense in die omgewing van Slangrivier in Namakwaland in 'n matjieshuis wat met klei afgepleister was, tee gedrink het.⁹⁹ Die blankes het waarskynlik die beginsel van die pondokke van Maleise oorsprong en/of die hutte van die inheemse volke oorgeneem wat die strukture met riete, bossies, strooi of goi-

ingsak bedek het, voordat hulle dit afgepleister het.¹⁰⁰

3. Pleisterwerk

Om die huis van trekke deur die gras of riet te vrywaar, is die mure aan die binnekant tot op 'n hoogte van ongeveer 0,9 meter (3 voet) gepleister.¹⁰¹ Die pleisterlaag moes dun wees om te verhoed dat dit nie as gevolg van die skuins dakmure, afval nie. Die middelmure wat die huis in vertrekke verdeel het, is ook aan beide kante netjies afgepleister.¹⁰²

In teenstelling met die bootvormige hartbeeshuis wat slegs binne teen die dekmateriaal gepleister was, is die huis soms binne en buite gepleister (Figg. 74, 76 & 77). Volgens F.T. Schonken het die wande van die bootvormige hartbeeshuis dan uit ". . . een staketsel, dat met bies of riet is opgevuld en van buiten zoowel als van binnen met leem is bestreken" ¹⁰³, bestaan. M. Nathan het 'n soortgelyke beskrywing van die gewelente van die hartbeeshuis gegee, naamlik: ". . . the openings between the poles being filled up with laths, which were plastered over with clay or worked in with reeds, readily obtained from the great 'riet vlei' nearby." Dit is naby Schoemansdal in die Noord-Transvaal.¹⁰⁴

Die konstruksie van die gewelmure en die ongeveer vertikale gedeeltes van die dakmure is dan soortgelyk aan die wande van 'n paal-en-klei of gepleisterde rietmuurhuis. Dit gee aan die bootvormige hartbeeshuis, soos by 'n muurhuis, 'n duidelike visuele onderskeid tussen die muur en dakgedeeltes. Mayer het in sy tekening van 'n bootvormige hartbeeshuis noord van Brits (1927) só 'n variasie afgebeeld.¹⁰⁵

Drie of vier horisontale houtlatte is binne teen die kapsparre tot so hoog as wat die muur gedeelte moet wees, vasgemaak.¹⁰⁶ Riete, biesies of soortgelyke materiaal is buite regop in die voortjie teen die dwarslatte geplaas.¹⁰⁷ Horisontale riete of dun latjies is buite gebruik om die invulmateriaal vas te heg.¹⁰⁸ Die invulmateriaal word dus tussen die binneste dwarslatte en die buitenste horisontale riete of latjies vasgeklem. Die vasmaak of vaswerk geskied met dieselfde bindmateriaal as wat in die res van die konstruksie gebruik is.

Die samestelling van die pleister is deur dit wat in die direkte omgewing beskikbaar was, bepaal. Gevolglik het daar talle variasies voorgekom. Mengsels van klei en beesmis,¹⁰⁹ muurshoopgrond en beesmis, asook sand en beesmis is gebruik,¹¹⁰ terwyl daar ook in tydgenootlike bronne na die gebruik van modder verwys word.¹¹¹

Beesmis het die pleister hard gemaak en dit die regte struktuur gegee.¹¹² Inkrimping, en die gepaardgaande krake, is in 'n groot mate voorkom.¹¹³ Beesmis het ook die pleister vetterig gemaak, wat verhoed het dat dit maklik kon afval of afreën.¹¹⁴ Wat die verhouding van die klei en mis betref, was daar talle variasies en is die hoeveelhede deur die eienskappe van die soort klei en mis bepaal. Die pleister kon byvoorbeeld uit 'n mengsel van een deel klei en een deel nat beesmis bestaan het.¹¹⁵ Volgens C.M. Esterhuyzen het sommige persone in Transvaal 'n mengsel wat uit twee dele klei en een deel gesifte bok- of skaapmis bestaan het, gebruik.¹¹⁶

Waar miershope voorgekom het, is 'n mengsel van miershoopgrond en beesmis dikwels gebruik.¹¹⁷ In streke met 'n baie lae reënval was

beesmis oorbodig,¹¹⁸ aangesien die pleister nie maklik kon afreën nie.

'n Mengsel van sand en beesmis is redelik teen reën bestand.¹¹⁹ Thomas Pringle, het die binnekant van sy hut met 'n mengsel van sand en beesmis afgepleister.¹²⁰

Geen inligting kon oor die samestelling van die modder waarmee sommige van die bootvormige hartbeeshuise in die Kaap en Transorangia in geheel afgepleister was,¹²¹ gevind word nie. Dit was waarskynlik brak- of miershoopgrond wat met water tot modder vermeng is. Brak- en miershoopgrond reën nie maklik af nie,¹²² en het die verskynsel in elk geval in streke met 'n baie lae reënval voorgekom.

(a) *Voorbereiding van die pleistermateriaal*

Die samestelling en voorbereiding van die pleistermateriaal is deur die aard van die beskikbare materiaal bepaal en het ook van bouer tot bouer verskil.¹²³ Die mengsel moes baie goed getrap (gebrei) word om dit taai te maak, sodat dit nie sou bars as dit droog word nie.¹²⁴ Vir die trappery is gewoonlik ses tot agt osse of esels ingespan, wat heen en weer, of al in die rondte oor die klei geloop het.¹²⁵ Die mengsel is ook soms deur seuns met hulle kaalvoete getrap.¹²⁶ Volgens C. Carstens moes die kleimengsel eers twee tot drie dae lê nadat dit natgemaak is, voordat dit getrap kon word. In sommige gevalle is dadelik met die trapproses begin.¹²⁷

Die beskikbare bronne verskil oor die tydperk wat tussen die verskillende stadiums moes verloop. Volgens Carstens is die mengsel een maal getrap, waarna dit vir twee dae gelê het en weer getrap is. M.G. Schoeman beweer dat dit slegs een maal getrap is.¹²⁸ Volgens J.J. Swart moes die mengsel baie goed getrap word, waarna dit vir 'n dag of nag gelaat is om in te suur.¹²⁹ Nadat die klei getrap is, is dit finaal met grawe tot die regte digtheid gebrei, waarna dit nog sewe tot tien dae gelê het om in te suur.¹³⁰

Indien miershoopgrond gebruik was, moes dit eers fyn gestamp word voordat dit gebrei is.¹³¹ Volgens P.A.H. Pretorius moes die grond natgegooi word totdat dit sag was. 'n Holte is in die nat miershoopgrond gemaak waarin water gegooi is. Dit is vir ses tot agt dae gelaat om in te suur, waarna dit deeglik getrap is. Die miershoopgrond is vervolgens met beesmis gemeng en voor gebruik weer getrap.¹³²

(b) *Die pleisterproses*

Die pleister is in verskillende lae aangebring, naamlik 'n growwe onderlaag met een of meer bo-lae om 'n egalige muuroppervlak te verkry.¹³³ Volgens Spoelstra moes die pleister dun wees om te verhoed dat dit nie sou afval nie,¹³⁴ daarom sou die pleister by die bootvormige hartbeeshuis waarvan die dakmure vanaf die dakvoet gedek was en slegs binne met 'n dun lagie gepleister was, slegs uit 'n growwe onderlaag en 'n afwerkingslagie bestaan het.

Waar die vertikale gedeelte van die dakmuur met riet of soortgelyke materiaal ingevul en die muur aan beide kante gepleister is, kon die pleister baie dikker wees. Die dikte van die muur kan duidelik uit Mayer se skets van die interieur van 'n bootvormige hartbeeshuis noord

van Brits (1927) afgelei word. Die mure is so dik dat die muurkop aan die binnekant as stoorplek vir klein voorwerpe gedien het¹³⁵ (Fig. 76).

Om die dakmuur binne en buite te kon pleister, moes die pale vir die kappe lank genoeg wees, sodat wanneer dit paarsgewys oorgebuig is, die onderste 1,2 meter (4 voet) nagenoeg vertikaal sou wees. Tydens die rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekker-aanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, is gevind dat indien die onderste gedeelte van die dakmuur effens in die rigting van die nok terughel, en omdat daar byna geen dakoorhang is nie, die pleister buite baie maklik kon afreën.

Die growwe onderlaag is binne en buite hard met die hand aangegooi, sodat dit tussen die invul materiaal kon indring.¹³⁶ Om te verhoed dat die klei afval, moes genoeg klei (nie te veel nie) op 'n keer, aangegooi word.¹³⁷ Nadat die onderlaag aangebring is, moes dit eers gelaat word om droog te word voordat 'n verdere laag met die hand aangesmeer kon word.¹³⁸ Nadat die gewel- en dakmure binne en buite met 'n paar agtereenvolgende lae gepleister is, het die mure 'n dikte van ongeveer 10 tot 15 sentimeter (4 tot 6 duim) bereik.¹³⁹

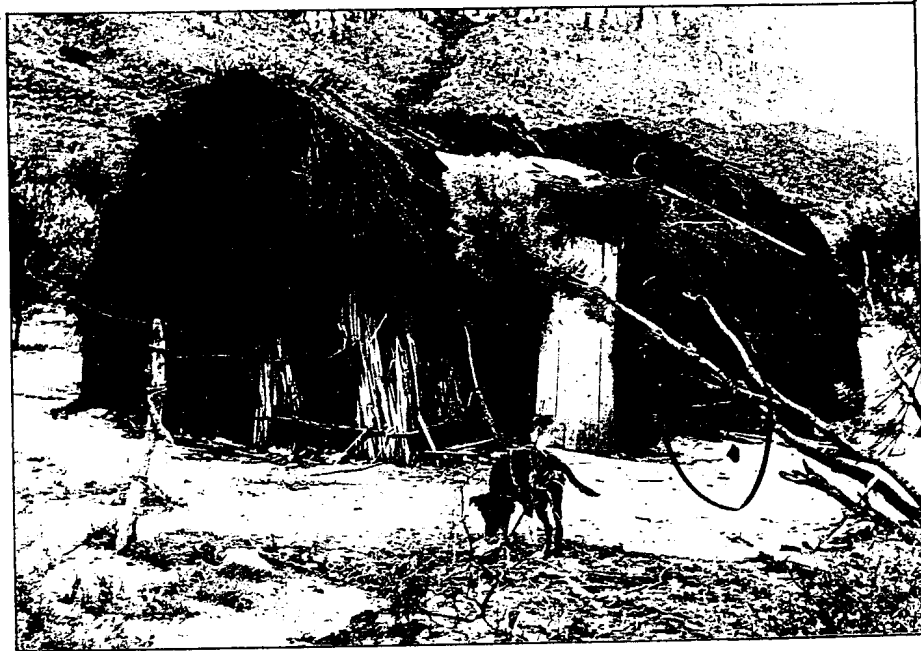
Indien die gewel- en dakmure egalig dik was, is dit binne en buite met 'n laag verdunde pleistermateriaal gesmeer. Baie barste het in die pleister ontstaan, maar is die volgende dag weer toegesmeer, totdat 'n egalige oppervlak sonder krake verkry is. Die laaste buitenste lagie het uit 'n mengsel van vars beesmis en nat klei met taamlik sand in, wat met 'n stuk skaapvel met langerige wol aangesmeer is, bestaan.¹⁴⁰

4. Deure

Twee soorte buitedeure het by die hartbeeshuis voorgekom, naamlik die raamtype wat met riete, gras of 'n huid bedek was, en geklampte plankdeure. Beide soorte kon uit 'n vollengte of 'n bo-en-onderdeur bestaan het. Volgens Spoelstra het dit in Transvaal altyd uit 'n bo-en-onderdeur bestaan¹⁴¹ (Fig. 75). Uit Africana-prente is dit duidelik dat vollengte buitedeure algemeen in Suid-Afrika voorgekom het¹⁴² (Figg. 73a-b, 79 & 80).

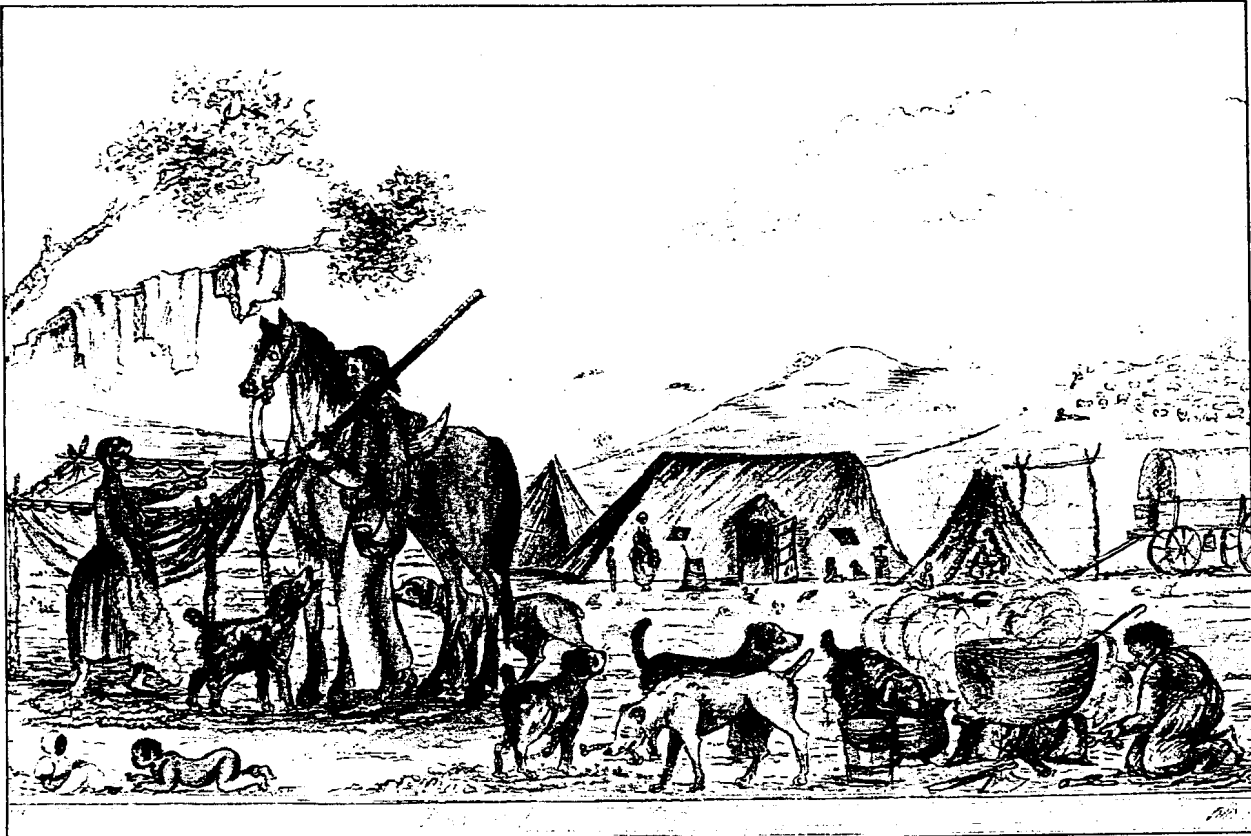
Die raamtype deur of "hek" soos deur Tregardt genoem, het uit 'n bedekte paalraamwerk bestaan.¹⁴³ Die amateurkunstenaar Robert H. Dingley het van 1813 tot 1817 aan die Kaapse oosgrens in die Cape Regiment diens gedoen waar hy ook die lewenswyse van die koloniste uitgebeeld het. S6 'n raamwerk is in Dingley se skets getiteld *'n Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery* (1819) afgebeeld¹⁴⁴ (Fig. 80). Dit is 'n volle deur wat uit twee vertikale en vyf horisontale pale sonder diagonale verspanning bestaan. Omdat die raamwerk waarskynlik te dun was om die pen-en-gatverbinding te gebruik, is dit soos met die res van die huis, moontlik met rieme of plantaardige bindmateriaal vasgemaak.

Die raamwerk van die deur was dikwels met riete bedek.¹⁴⁵ Carl Behrens, 'n Duitser wat 'n dagboek aangehou het oor sy wedervaringe in Natal, het op 26 Junie 1840, onder meer die volgende inligting in verband met die deur van die hut waarin hy en twee van sy maats gewoon het, verstrek: "Die deure self was verder niks as houtrame nie, waaraan dik riete vasgebond was Dit laat genoeg daglig deur om te kan lees en skryf, en om te kan waarneem wat daar buite omgaan."¹⁴⁶

Figuur 79. 'n Bootvormige hartbeeshuis teen die hange van die Piketberg, Wes-Kaap. Waarskynlik die laaste van sy soort. (Foto deur James Walton, 1965).

Uit: *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 43(1), Maart 1987, pp. 20-21.

Figuur 80. 'n Kapstylhuis in die vorm van 'n skilddak, met 'n deur en vensters in die lang sy dakvlak. Die raamwerk van die gras- of rietbedekte "hek" (deur) is duidelik sigbaar. Regs van die huis is 'n keëlvormige skerm wat as 'n kookhuis dien. (R.H. Dingley, 'n Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery, skets, Januarie 1819).

Museum Africa, 75/1126.

Volgens J.H. Stander van Allisionia, distrik Standerton, het die deure van die hartbeeshuis wat Stander en sy gesin in die distrik Marico in die Wes-Transvaal bewoon het, uit riet en klei bestaan.¹⁴⁷ Die rietdeur was dus gepleister om wind en koue uit te hou. Volgens Spoelstra het deure wat soos die res van die huis met gras gedek was, ook in Transvaal voorgekom.

. . . want planke was skaars. Die eerste planke wat 'n mens kon kry, was van geelhout gesaag; en hiervoor was alleen 'n houtsaery in die 'Mongoolse Bos,' aan die kant van Natal. Mense wat ver na die weste van Transvaal gewoon het, het nie kon dink aan die haal van planke nie, en moes maar 'n grasdakdeur maak.¹⁴⁸

F.T. Schonken het opgemerk dat die raamwerk van die deure van die hartbeeshuise van die Trekboere met oshuide oorgetrek was,¹⁴⁹ terwyl Backhouse in die omgewing van die Sneeuberge, wat noord, oos en wes van Graaff-Reinet geleë is, 'n hut waarvan die deurraam met die huid van 'n kwagga bedek was, gesien het.¹⁵⁰

Vollengte plankdeure het uit drie of meer vertikale planke bestaan, wat aan die agterkant deur twee of drie horisontale planke of klampe vasgehou is, naamlik 'n bo-, slot- en onderreling. Die slotreling het by die enkeledeur met twee relings ontbreek, terwyl 'n bo-en-onderdeur elk twee relings gehad het.

Volgens die beskikbare bronne het die vollengte "hek"-tipe deur na buite oopgemaak, terwyl die geklampte bo-en-onderdeur na binne oopgemaak het.¹⁵¹ Buitedeure was gewoonlik laag, sodat 'n persoon moes buk om by die deur in te gaan.¹⁵² Die deur is nie met ysterhingsels of skarniere nie, maar met rieme voorgehang,¹⁵³ terwyl 'n riem met 'n gaatjie, aan die binnekant oor 'n spyker getrek is om die deur toe te hou.¹⁵⁴ Indien die bootvormige hartbeeshuis in vertrekke verdeel was, is die deuropeninge binne die huis oop gelaat, of is dit met 'n tekstiel gordyn of 'n matjie afgeskort.¹⁵⁵

5. Vensters

Volgens Cachet en Spoelstra het die bootvormige hartbeeshuis dikwels net een vensteropening gehad. Dit het uit 'n ongedekte "vierkant" tussen twee dwarslatte¹⁵⁶ waarvan die hoogte van minder as 25 sentimeter tot ongeveer 46 sentimeter na gelang van die afstand tussen die dwarslatte kon wissel, bestaan.¹⁵⁷ Die vensteropening was dus baie klein.¹⁵⁸ Die ongedekte opening is die venster genoem, hoewel daar nooit glasruite in was nie.¹⁵⁹ Twee van die drie bootvormige hartbeeshuise wat Backhouse by Betanië in die Transorangia afgebeeld het, het simmetriese fasades met 'n deur in die middel van die dakmuur met 'n vensteropening aan beide kante daarvan¹⁶⁰ (Fig. 78). In laasgenoemde geval was daar as gevolg van die warm droë klimaat en omdat die huise buite waarskynlik in geheel afgepleister was, 'n groter behoefte aan ventilasie. Soms het die tydelike volkswoning geen vensteropening gehad nie,¹⁶¹ aangesien die bo-deur en ook die vollengte rietdeur, asook 'n opening in die dak om rook uit te laat, voldoende lug en lig ingelaat het. Backhouse het gevind dat die deur van die bootvormige hartbeeshuis van die Boer Salomon en sy vrou Adriana Catharina Nor-tjé,¹⁶² nie die deuropening heeltemal afgesluit het nie, aangesien daar 'n 30,5 sentimeter (1 voet) hoë opening bo die deur was,¹⁶³ wat waarskynlik as vensteropening gedien het.

Volgens Pater J. de S.R. Montanha het sommige mense in Schoemansdal die "gate" van binne met sak toegemaak.¹⁶⁴ 'n Stuk *calico* (katoen) of linne het ook as bedekking voor die vensteropening gehang, óf was met spykers oor die opening vasgeslaan.¹⁶⁵ Katoen is dikwels oor 'n raampie wat met werwels in die vensteropening bevestig is, gespan.¹⁶⁶ Tekstiel is duursamer gemaak deur dit in warm vet te dompel, waarna dit ook meer lig deurgelaat het.¹⁶⁷ As alternatief vir tekstiel, is geoliede papier gebruik.¹⁶⁸ Perkament is ook oor vensteropeninge gespan, terwyl ongelooide vel snags as vensterbedekking gedien het.¹⁶⁹

Houtluike was by pioniershuise dikwels die enigste vensterbedekking, maar kon ook bykomend as bedekking tot byvoorbeeld tekstielvensters gebruik word.¹⁷⁰ Later is vensterluike van paraffienkisplankies gemaak wat aan velskarniere oopgeswaai het en met 'n riem gesluit is.¹⁷¹ Verwyderbare luike kon bedags verwyder word om snags weer binne of buite teen die opening geplaas te word. Laasgenoemde luike het binne op houtpenne gerus, terwyl dit bo met werwels bevestig is.¹⁷²

Mayer se afbeelding van 'n bootvormige hartbeeshuis noord van Brits (1927)¹⁷³ (Fig. 75) met 'n bolig met ruite bo die bo-en-onderdeur, moet as 'n uitsondering beskou word. Teen 1927 was glasruite reeds maklik bekombaar, maar sou onder werklike pioniersomstandighede nie in 'n tydelike woning aangetref word nie.

6. Die klei- of grondvloer

Ter voltooiing van die huis is 'n dun vloer van 25 tot 38 milimeter (1 tot 1½ duim) en in sommige gevalle tot so dik as 15 sentimeter (6 duim) van die hardste beskikbare grond soos potklei, miershoop- of brakgrond ingesit.¹⁷⁴ Indien die vloer goed ingesit is, was dit baie hard, gelyk en duursaam.¹⁷⁵ Kalkvloere het net in 'n paar uiters welgestelde wonings voorgekom, maar was baie koud in die winter.¹⁷⁶ In teenstelling hiermee het die grondvloer die huis in die winter heerlik warm gehou.¹⁷⁷ Geen bewyse kon gevind word dat pitvloere in tydelike wonings voorgekom het nie.¹⁷⁸ Wanneer so 'n woning vir 'n lang tydperk bewoon is, is die vloer soms met bloed of roulynolie of op derglyke wyse behandel, wat dit meer permanent gemaak en 'n blink en gladde voorkoms gegee het.¹⁷⁹

Die volksbouer het deur proefondervindelijke ervaring die grondsoorte en die eienskappe daarvan geken en gewet hoeveel ander bestanddele bygevoeg moes word om 'n mengsel met die regte eienskappe te verkry. Vir 'n grondvloer moes die digtheid en bindingsvermoë van die mengsel van 'n hoë gehalte wees.¹⁸⁰ Die voorbereiding van potklei, brakgrond en miershoopgrond, is in hooftrekke dieselfde. Die miershoop-grondvloer word vervolgens in meer besonderhede beskryf.

(a) Voorbereiding van die grond

Om te verhoed dat kolonies termiete nie in die grondvloer vestig nie, is miershope wat nie meer bewoon en deur erdvarke (*Orycteropus afer*) en ietermagôe (*Manis temminki*) opgebreek en geplunder is, gebruik.¹⁸¹ Voorkeur is aan miershope wat nie gras bevat nie, gegee maar indien daar wel graswortels aanwesig was, is die miershope eers aan die brand gestee sodat die wortels verwyder kon word.¹⁸²

Die miershope is fyn geslaan en die grond op 'n hoop gegooi.¹⁸³ Dan is

dit nat gegooi totdat dit sag was.¹⁸⁴ Potklei is gebrei deur dit te trap, terwyl miershoopgrond getrap of gestamp is,¹⁸⁵ waarna dit vir 'n paar dae gelaat is om in te suur. Die mengsel is daaglik gebrei om lugblasies te verwyder.¹⁸⁶ 'n Ander metode was om water in 'n holte in die hoop te gooi, dit dan vir ses tot agt dae te laat om in te suur, waarna dit deeglik getrap is. Die klei is vervolgens met beesmis en soms ook met bestanddele soos vet, gebreide klei en gewone grond gemeng en weer getrap voordat dit gebruik is.¹⁸⁷

As variasie hierop is jaaroud-turksvyblaaie (spesie/s van die genus *Opuntia*) gepluk, ontdoring en gekneus, waarna dit in groot seppotte met water gekook is. Die vesels van die blaaie is met 'n gaffel verwyder, waarna die kooksel gelaat is om af te koel. Die fyn gestampte miershoopgrond is hiermee gemeng en vir drie dae ingesuur, terwyl dit daaglik met skopgrawe deurgewerk is. S6 'n vloer het gou droog en baie hard geword.¹⁸⁸ Hierdie gebruik het in die Transvaal en moontlik ook op ander plekke voorgekom.

(b) *Insit van die vloer*

Voordat die vloer ingesit is, is die grondoppervlak eers gelyk gemaak en vasgestamp.¹⁸⁹ Daarna is die gebreide grond- of kleimengsel, wat redelik styf moes wees, op die grond uitgegooi en vasgestamp.¹⁹⁰ Vir dié doel is 'n stamper of 'n slaanhout gebruik.¹⁹¹ 'n Stamper het uit 'n vertikale houtsteel met 'n swaar stuk dwarshout aan die onderkant bestaan.¹⁹² 'n Slaanhout is 'n stuk hout met die kurwe van 'n velling van 'n wawiel, met die een punt so dun dat dit met die hand vasgehou kan word, en wat aan die dik slaangedeelte onder plat gemaak is, sodat dit ongeveer 15 tot 20 sentimeter breed is, met 'n totale lengte van ongeveer 60 sentimeter. Die kurwe het verhoed dat die slaner se hand nie gedurende die slaanproses aan die grond geraak het nie. Later van tyd is 'n leë graansak op die vloer waar geslaan is, gesit sodat die klei nie aan die hout kon saampak nie.¹⁹³ Die vloer is met 'n reihout gelyk afgewerk en daarna natgespat en met 'n skuurklip of troffel glad gevryf.¹⁹⁴ Die vloer kon ook eers met lynolie behandel word, voordat dit met 'n klip en melk geskuur is.¹⁹⁵

Barsies wat gedurende die droogwordproses in die vloer ontstaan het, is met 'n slaanhout aan weerskante van die barste toegeslaan. Die proses is herhaal totdat daar nie meer barsies voorgekom het nie en die vloer heeltemal droog was. 'n Ander metode was om die nuwe vloer met sakke toe te gooi sodat dit stadig kon uitdroog en nie bars nie.¹⁹⁶ By potkleivloere is dun klei gebruik om barste te herstel.¹⁹⁷

(c) *Afwerking en instandhouding*

Om die voltooide vloer skoon te hou, is dit gereeld natgespat en gevee.¹⁹⁸ Die vloer is ook daaglik tot een maal per week met 'n mengsel van vars bees- bok- of skaapmis en water gesmeer.¹⁹⁹ Dit het 'n harder en meer duursame vloer tot gevolg gehad en het die vloer koel en vry van stof en insekte soos vlooië gehou.²⁰⁰

Water is by 'n halwe emmer nat beesmis gegooi. Die mis en water is met die hande gemeng, aangesien die mengsel vry van klontjies moes wees. Klontjies is stukkend gedruk.²⁰¹ Bloed, grond, afgeroomde melk of gom van bome of 'n soortgelyke middel, is soms bygevoeg om die mengsel te bind en die vloer harder te maak.²⁰² Indien 'n klein hoeveelheid grond

by die mis gevoeg is, is die mengsel vooraf gemeng en vir 'n dag of twee ingesuur. Die insuring moes nie te lank aanhou nie, anders het die mengsel groen geword met 'n baie slegte reuk.²⁰³

Voordat met die aansmeer van die mis begin is, is die vloer eers skoon gevee.²⁰⁴ Die mengsel is met die handpalm óf met 'n lap, óf 'n besem wat van 'n besembos (blykbaar nie 'n spesifieke plantsoort nie) gemaak is, in sirkelbewegings aangesmeer.²⁰⁵ Hoe groener die weiding van die beste, hoe groener die mispolitoer.²⁰⁶ Soms is variasies van blom-, sig-sag- en golwende patrone met die vingers op die vloer aangebring.²⁰⁷ Om 'n grondvloer donker te kleur, is die as van gebrande gras of roet bo-oor gesmeer.²⁰⁸ As mis oor die roet gesmeer is, het die patrone duidelik vertoon. Roet kon ook met die mis gemeng word om donker patrone op die grondvloer te vorm.²⁰⁹ C. van Zyl skryf in haar herinneringe: "Hoe meer kinkels, draaie en swaaie jy in jou gesmeerde vloer kon sit, hoe deftiger lyk dit".²¹⁰

Emma Murray, die vrou van ds. Andrew Murray, het as bruid in 1856 oor die pastorie in Bloemfontein, waarvan die vloere met mis gesmeer was geskryf: "This gave the the floor a lovely polish and colour though the smell was overpowering at first, the next day it was not at all noticeable."²¹¹ Die Duitser E. Kretzschmar wat van ca. 1837 tot met sy vertrek in 1852 in Kaapland was, het oor die "onaangename" maar "noodsaaklike" gewoonte geskryf dat die reuk minder onaangenaam was solank die weiding groen en die weer warm was. Wanneer bloed by die mis gevoeg is, was die stank van die mengsel, selfs wanneer dit goed droog was, onuitstaanbaar.²¹²

'n Ander metode om die grond- of kleivloer te preserveer, was om dit een- of tweekeer per week met geklitste skaap- of beesbloed en water te smeer.²¹³ Bloed het die vloer duursaam en hard, maar ook baie glad gemaak.²¹⁴ Dit het 'n blink, donker vloer tot gevolg gehad.²¹⁵

Vloere is met olie gepreserveer deur dit met 'n mengsel van roulynolie en grond of skoon roulynolie te smeer.²¹⁶ Indien skoon roulynolie gebruik is, is die vloer eers hiermee behandel waarna dit met 'n maal-klip en melk geskuur is.²¹⁷ 'n Olievloer was blink en glad soos glas; so glad dat mense op die vloere kon gly.²¹⁸ Vet is ook vir dieselfde doel gebruik.²¹⁹ 'n Grondvloer wat met melk of semels en water gesmeer is, het baie hard en donker geword.²²⁰ Hierna is dit met by- of kerswas wat met 'n bietjie paraffien of terpentyn saamgesmelt is, blink gemaak.²²¹

'n Grondvloer kon ook met swart doringboomgom wat met water gekook is, gesmeer word. Die mengsel moes nie te veel gom bevat nie, anders sou dit bars. Die gomwater is met grasbesems aangesmeer waarna dié proses na twee of drie dae herhaal is. Die gom kon ook met bloed gemeng en gekook word, waarna dit met 'n mofskaapvelletjie op die vloer gesmeer is. Wanneer dit droog is, is roulynolie aangesmeer.²²² Volgens 'n informant is die gom van soetdorings (*Acacia karroo*) in water geplaas (sonder om dit te kook), totdat dit opgelos en die mengsel soos dik room gelyk het.²²³

Nadat 'n nuwe grondvloer ingesit, met 'n skuurklip glad gemaak en met melk en water gewas is, is gekneusde stinkolieblare (*Datura stramonium*) soms aan die vloer gevryf om dit blink te maak. Die gekneusde blare kon ook in afgeroomde melk geweek en dan op die vloere gevryf word.²²⁴ In die Lydenburg omgewing is turksvyblaaie se dorings afgevryf, die blaaie oopgesny en die vleiskant oor die grondvloer ge-

smeer. Wanneer die sap droog geword het, is die vloer blink gevryf.²²⁵

7. Muurafwerking

Tydlike wonings is nie altyd geverf nie, terwyl die binnekant meer dikwels as die buitekant geverf was.²²⁶ Indien die hout van deure en vensterluike, soos boekenhout (*Rapanea melanophleas* of *Faurea* soorte), teen son en reën bestand was, is dit dikwels ongeverf gelaat.²²⁷ Hartbeeshuise kon dus ongeverf, of binne en minder dikwels ook buite geverf gewees het.

Tregardt het na die oprigting van hartbeeshuise tydens hulle verblyf in die Soutpansberg, op 6 April 1837 in sy dagboek geskryf: "Ben wij gereden om kalk te haalen . . ." en op 13 April "ben Pieta gereden om mis te halen om de kalk uit te branden."²²⁸ Die kalk waarna Tregardt in sy dagboek verwys, was moontlik gebruik om die mure van hulle hartbeeshuise mee af te wit. Kalk was egter ook by die kook van seep gebruik.²²⁹

Skulpe en droë beesmis is in lae gepak en aan die brand gestee. Die volgende dag is die gebrande skulpe uit die as gehaal, in sakke gegooi en nat gemaak. Dan het die skulpe tot 'n fyn, wit kalk geblus.²³⁰

G.H. van Rooyen het die brand van kalkklippe onder meer as volg beskryf:

Vierkantige blokke mis word met 'n graaf uit 'n kraal gestee en eers gedroog. 'n Bos droë gras word aanmekaar gedraai met fyn hout buite om, ongeveer ses voet lank en twaalf duim in deursnee, dit word regop geplaas. 'n Muurtjie van drie voet hoog word met die blokke mis in 'n sirkel met 'n deursnit van ongeveer agt voet om die gras gepak. Vervolgens word 'n laag kalkklippe ses duim dik binne die ringmuurtjie gepak, gevolg deur 'n laag mis. Verdere lae kalkklippe en mis volg tot op die hoogte van die ringmuurtjie, waarna die lae keëlvormig tot by die bokant van die gras en fyn hout opgetrek word, sodat net die toppie van die gras uitsteek. Dit het dan die voorkoms van 'n rondaweltjie. Gewoonlik word die stapel op 'n windstil aand van bo af aan die brand gestee. Die gras en houtjies brand dan van bo na onder en die mis van binne na buite. Dit kan tot 'n week duur voordat die stapel uitgebrand en koud is. Tydens die brandproses, is 'n mooi ronde put met beesmis glad uitgesmeer. Die kalkklippe word in water gedruk en in die put gegooi. As dit klaar is, word die put goed met doringtakke toegemaak, omdat die kalk gedurende die blusproses vuurwarm word. Sodra dit geblus en afgekoel het, is die kalk in 'n natgemaakte beesvel of sakke van kwaggavel, met riempies toegewerk om vervoer te word.²³¹

'n Eenvoudige mengsel van growwe sout en ongebluste kalk is dikwels as verf gebruik.²³² 'n Meer duursame verf het uit growwe sout, ongebluste kalk en harde beesvet bestaan. Sout het die verf hard gemaak, terwyl vet die kalk geblus en dit waterdig gemaak het.²³³ Gebluste kalk en sout is ook gebruik.²³⁴ Gebluste kalk kon ook met afgeroomde melk in plaas van met water gemeng word. In laasgenoemde geval is geen sout bygevoeg nie. Om 'n gekleurde verf te bewerkstellig, is gekleurde klei

of blousel by die kalk gevoeg.²³⁵

'n Sout en ongebluste kalkmengsel is voorberei deur 'n hoeveelheid growwe sout, afhangende van die grootte van die muur wat afgewit moes word, in 'n houer te gooi en met kookwater op te los, waarna die ongebluste kalk ingegooi en geroer is totdat 'n dik pasta gevorm het. Om in te suur is vir 'n verdere dag of drie water bygevoeg en telkens deeglik geroer. Wanneer dit gebruik moes word, is 'n hoeveelheid van die pasta in 'n emmer geplaas en met water gemeng, totdat dit dun genoeg was om aangewend te word.²³⁶

'n Mengsel van ongebluste kalk, harde beesvet en sout is voorberei deur die ongebluste kalk en beesvet in 'n houer met soutwater te plaas sodat die kalk kon blus. Die mengsel het deur die nag spontaan gekook en was die volgende dag gereed vir gebruik.²³⁷

Gebluste kalk is vir drie dae lank met soutwater ingesuur, waarna dit gereed was.²³⁸ Of dieselfde prosedure by die aanmaak van 'n mengsel van gebluste kalk en afgeroomde melk gevolg is, is nie seker nie.

Wanneer kalk nie beskikbaar was nie, is alternatiewe middele gebruik, soos 'n mengsel van as en water wat met 'n bietjie grond gemeng is om te bind, waarmee die huis binne en soms buite geverf is.²³⁹ Mure is ook dikwels met klei of sagte klip geverf.²⁴⁰ Die kleur van die klei het van plek tot plek gewissel. Beskikbare kleure was wit, grys, geel, pienk en rooibruin.²⁴¹ As of rooi oksied is ook bygevoeg om die klei te kleur.²⁴²

Die klei is in water geweek en deeglik geroer.²⁴³ 'n Taamlike hoeveelheid sand is by die klei gevoeg.²⁴⁴ Klei vir verfwerk is soms eers uitgedroog en deur die swart vroue op 'n maalklip tot poeier gemaal, alvorens dit by die water gevoeg is.²⁴⁵ Die vroue het presies geweet hoe dik of dun die mengsel moes wees voordat dit, soos in die geval van 'n kalkmengsel, met 'n skaapvel, lap of 'n kwas van plantvesel aangewend kon word.²⁴⁶

Volgens Tregardt het die oprigting van 'n bootvormige hartbeeshuis tien dae geduur.²⁴⁷ Spoelstra het bevestig dat die voltooiing van die huis slegs enkele dae geneem het.²⁴⁸

8. Meubilering

Die meubels in 'n tydelike pioniershuis het slegs uit dit wat op die wa gelaai kon word as daar getrek moes word, bestaan. Bell het in 'n skildery getiteld *Interieur van die tent van 'n Trekboer in Griekwaland* (1835), die karige besittings van 'n pionier afgebeeld (Fig. 81).

Tregardt het op 22 Maart 1837 in sy dagboek geskryf: "Ik had die dag niets te doen als de [hartbees]huis te late pleisteren, en Pieta heb de katel . . . op gezit."²⁴⁹

Volgens Backhouse (1839) was die Boer Salomon en sy vrou Adriana Catharina Nortjé²⁵⁰ by wie hy in die Transorangia naby die Sand- en Modderrivier oornag het, die ouers van nege kinders waarvan vyf getroudes in die omgewing gewoon het. Daar was dus nog vier kinders in die bootvormige hartbeeshuis van dié egpaar.²⁵¹

Figuur 81. Die tentbalk (nokpaal) en een van die tentpale (gaffelsuile) is duidelik sigbaar. (C. Bell, *Interieur van die tent van 'n Trekboer in Griekwaland*, skildery, 1835).

Uit: J.C. Pretorius (red.), *Op trek: die daaglikse lewe tydens die Groot Trek* (Pretoria, 1988), p. 202.

Backhouse skryf: "Their house presented no attractions in regard to cleanliness; but it was the abode of hospitality, and in some measure, a shelter from the cold." Die meubels het uit 'n lae bed, twee wakiste wat as 'n tafel gedien het, twee klapstoele, 'n stoel, en 'n konfoor (vir die vrou wat sonder skoene was), 'n paar yster kookpote waarvan een met 'n gat in die sy in die middel van die vertrek gestaan het en wat 'n klein hout vuurtjie binne-in bevat het, bestaan. Daar was ook 'n ketel, 'n geweer, 'n paar kleiner items en 'n stapel velle waarop die kinders geslaap het. Buite was onder meer 'n rietskerm wat as 'n kookplek gedien het.²⁵²

C.F. Warden, 'n seun van majoor H.D. Warden was in ca. 1846 in die Transorangia in 'n hartbeeshuis met wildsvleis onthaal waarvan die oorblywende karkas aan die dakraamwerk gehang het.²⁵³

In kontras met Backhouse se beskrywing, het Aucamp oor die meubilering van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Stormberge in die Noordoos-Kaapland geskryf:

Sos hy [die vloer] droog is, kom die vrouens aan die kant maak. Nou word dit gesmeer en die huis raad ingedraa en die kooie wort spierwit oorgetrek, en wit doekies oor die tafeltjies.

Niemand wat dit nie gesien het nie, kan hom voorstel hoe deftig so 'n huis kan lyk nie.²⁵⁴

Soos Aucamp, het Spoelstra die netheid van die interieurs van die hartbeeshuise bevestig: ". . . hulle het hulle meubeltjies mooi daarin gerangskik en alles skoon en sindelik gehou".²⁵⁵ Volgens Spoelstra het die meubels uit stoele, tafels, rusbanke, wakiste en katels, bestaan: ". . . alles alleen eiehandige boermaaksel".²⁵⁶ In 'n spesifieke geval het 'n paar geskuurde kookpote wat uit die kookhuis ingebring is, in die een hoek van die huis gestaan.²⁵⁷

In Mayer se skets van die binnekant van 'n bootvormige hartbeeshuis noord van Brits (1927) (Fig. 76), word die huis deur middel van 'n horisontale paal met 'n gordyn in 'n slaap- en woonkamer verdeel. In die woonkamer teen die gordyn staan 'n riempiesbank met 'n stoel regs daarvan. Dit wil voorkom asof die stoel by 'n klaptafel staan wat deur die rand van die tekening afgesny word. Die dakmuur wat tot op 'n hoogte van ongeveer 0.9 of 1.2 meter (3 of 4 voet) gepleister is, het as pakplek vir 'n aantal kleiner voorwerpe gedien.²⁵⁸

D. Die kookhuis

Volgens Aucamp en Spoelstra is daar nooit binne 'n bootvormige hartbeeshuis vuurgemaak nie, aangesien die gras- of rietbedekking en die raamwerk maklik aan die brand kon raak. By die bootvormige hartbeeshuis was daar 'n losstaande rondawel met 'n deursnit van 3,1 tot 3,7 meter (10 tot 12 voet) waarin daar 'n vuur op die grond vir kookdoeleindes gemaak is²⁵⁹ (Fig. 82).

Pale met 'n diameter van 12,7 tot 15,2 sentimeter (5 tot 6 duim) is in 'n sirkel op afstande van 1,2 tot 1,5 meter (4 tot 5 voet) ingeplant en op 'n hoogte van ongeveer 1,2 meter (4 voet) gelyk afgesaag. Die twee pale wat die reguitste was, is so ver van mekaar af ingeplant as wat die deur wyd moes wees.²⁶⁰ Laasgenoemde is op deurhoogte afgesaag

Figuur 82. 'n Saaldakvormige kapstylhuis, kookhuis en kapstylwaenhuis. (Eksperimentele rekonstruksie in die Voortrekkeraanvangsnederstelling van die Schoemansdal Museum, Louis Trichardt, Noord-Transvaal, 1989.

Foto: J.J. Raath, 1989.

en het gevolglik bo die lae mure uitgestaan. Aangesien die mure slegs 1,2 meter (4 voet) hoog was, was die gebruik van bintbalke onmoontlik en moes die pale stewig en diep genoeg ingeplant word sodat die uitwaartse druk van die dak nie die mure kon omstoot nie.²⁶¹

Die kapsparre, wat almal ewe lank was, is bo-op die muurpale geplaas.²⁶² Om te verhoed dat die kapsparre afgly, is 'n vertikale gat deur elke kapspar in die muurpaal geboor, waarin 'n houtpen geslaan is.²⁶³ Die kapsparre se bopunte is nie bymekaar in 'n punt vasgemaak nie, maar is aan 'n hoepel (gemaak van 'n nie te dik buigbare lat) met 'n diameter van 0,3 meter (1 voet), vasgemaak. Die opening het as 'n skoorsteen gedien. Soos by die bootvormige hartbeeshuis is dwarslatte teen die muurpale en daksparre vasgemaak en op dieselfde wyse gedek.²⁶⁴

Die kookhuis het (soos by die bootvormige hartbeeshuis) 'n bo-en-onderdeur gehad wat met rieme in plaas van skarniere voorgehang is.²⁶⁵

Soos reeds genoem, is daar in die middel van die vloer 'n vuur gemaak. Potte met pote het direk op die grond gestaan, terwyl 'n ketel op 'n selfgemaakte drievoet wat van 'n naafband gemaak is, geplaas is.²⁶⁶

E. Besluit

Walton het tereg daarop gewys dat alle beskrywings van die bootvormige hartbeeshuis, selfs die uit afgeleë gebiede, baie sterk ooreenkom.²⁶⁷ Hy het hiermee waarskynlik die vorm en dakraamkonstruksie bedoel.

Materiaal en afwerking, asook die voorbereiding en aanwending van die materiaal het aanmerklik van streek tot streek verskil. Die verskeidenheid van grondvloere en muurverwe wat hierbo behandel is, is nie naastenby 'n volledige opgaaf van alle moontlike streekverskille nie. Die variasies ten opsigte van sluitgewels, dakbedekking, mure, deure en vensters het die basiese bootvorm en dakraamwerk onveranderd gelaat. Streekverskille moet hoofsaaklik aan die klimaat en die plaaslik beskikbare materiaal toegeskryf word. Die ligging van die deur en vensters, asook die aantal vertrekke en ander kleiner besonderhede is deur die inwoners self uit 'n beperkte aantal moontlikhede bepaal.

Note

- 1 G.S. Preller, *Ou Pretoria*, pp. 11 & 13.
- 2 G.S. Preller, *Ou Pretoria*, p. 13; F.T. Schonken, *De oorsprong der Kaapsch-Hollandsche volksoverleveringen*, p. 84; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), p. 1
- 3 Die Tregardt-trek het sewentien weke in tente gewoon, aangesien daar eers 'n watervoor uitgehaal en 'n dam gemaak is. L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 1-5.
- 4 Die Tregardt-trek het ongeveer dertien weke in skerms gewoon waar-tydens daar onder meer bees- skaap- en lammerkrale, asook 'n kalwerhok gebou is. L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 5-6, 9, 11 & 18-19. Maria Minnaar vertel: "Oom Lukas het die geleentheid waargeneem om 'n bietjie graansaad in die grond te kry, sodat toe ons hier aankom sy woning nog maar uit 'n skerm bestaan het." G.S. Preller, *Ou Pretoria*, p. 13.
- 5 R. Gouws, Huis, werf en verder aan, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge. 'n Vertolking van 'n streek*, p. 27; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe. Kultuur-historiese leesboek*, p. 66.
- 6 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers aan het volk van Nederland verhaald*, p. 423.
- 7 Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekkeraanvangsneder-setting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 8 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16.
- 9 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; G.S. Preller, *Ou Pretoria*, p. 13; F.T. Schonken, *De oorsprong der Kaapsch-Hollandsche volksoverleveringen*, p. 84; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 19-23 & 59.
- 10 G.S. Preller, *Ou Pretoria*, p. 13.
- 11 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 173.
- 12 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 419; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 5, 6, 18-23, 59, 62 & 64.
- 13 G.J. Schutte (red.), *Briefwisseling van Hendrik Swellengrebel jr. oor Kaapse sake, 1778-1792*, p. 169.
- 14 Transvaalse Argiefbewaarplek, Pretoria (hierna TAB): A 81, p. 103: Verslag van die heenreis na, verblyf by en terugreis van die Boere van die Suid-Afrikaanse Republiek in die binneland van Afrika, deur Pater J. de S.R. Montanha, ridder van die Orde van Christus, vikaris van Vara en kapelaan van die kerk van die dorp Inhambane, asook informasie verstrek aan die Goewerneur van Lourenco Marques deur Joao Albasini en Avelino Xavier de Menezes, 1847.

- 15 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102; F.R. Bradlow (Ed.), *Francis Masson's account of three journeys at the Cape of Good Hope 1772-1775*, p. 112; F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; TAB: A 81, p. 103; Verslag van Pater J. de S.R. Montanha, 1847; G.S. Preller, *Ou Pretoria*, p. 13; G.S. Preller, *Voortrekkermense I*, pp. 236-237; K. Schoeman, Uit die versameling van die S.A. Biblioteek: die 'henerringen' van G.H. Warden, *Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek* 45(2), Desember 1990, p. 68; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 16 F.R. Bradlow (Ed.), *Francis Masson's account of three journeys at the Cape of Good Hope 1772-1775*, p. 112; F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; K. Malherbe, *Die Boerevrou-boek, saamgestel uit die eerste Afrikaanse vroueboek Die Boerevrou*, p. 70; G.S. Preller, *Voortrekkermense I*, pp. 236-237; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69; G. Warden, Die herinneringe van . . . (red. D.A. van der Bank), *Navorsing van die Nasionale Museum Bloemfontein* 5(6), Oktober 1985, p. 16.
- 17 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; G.S. Preller, *Voortrekkermense III*, p. 75.
- 18 Nasionale Kultuurhistoriese Museum, Pretoria (hierna NKHM): HG 7014 312, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noordoos van Brits (hardbieshuis)*, E. Mayer, 1927; TAB: A 81, p. 103; Verslag van Pater J. de S.R. Montanha, 1847; J. Murray, *Young Mrs. Murray goes to Bloemfontein 1856-1860* p. 51; G.S. Preller, *Ou Pretoria*, p. 13; H.A. Roche, *On trek in Transvaal*, p. 230; K. Schoeman (Ed.), *The early days of the Orange Free State: Charles Warden, W.D. Savage, Martha Jane Kirk*, p. 26; H. Taylor, *Doctor to Basuto, Boer and Briton 1877-1906*, p. 123; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 180.
- 19 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 20 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 21 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; K. Schoeman, Uit die versameling van die S.A. Biblioteek: die 'henerringen' van G.H. Warden, *Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek* 45(2), Desember 1990, p. 68.
- 22 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 178.
- 23 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; W. Shaw, *The story of my mission in South-Eastern Africa: comprising some account of the European colonists; with extended notices of the Kaffir and other native tribes*, p. 42.
- 24 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 68.
- 25 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102.

- 26 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67.
- 27 L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 6 & 23.
- 28 Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67.
- 29 Museum Africa, Johannesburg (hierna MA): B128/1139, skildery: *Tafelplaas, Klaas Smitsrivier*, T. Baines, 1848-04-24; TAB: A 1365 17, skildery: sonder titel, T. Baines, s.a.; Kaapse Argief-bewaarpark, Kaapstad (hierna KAB): A 1415 (73), skildery: sonder titel, H. Ford, 1836.
- 30 KAB: A 1415 (73), skets: *Hartebeesthut*, C. Bell, 1836; NKHM: HG 7014 311, tekening: *Transvaalse Bosveldwoning, noord van Brits, volgens Voortrekkertradisie gebou*, E. Mayer, 1927; NKHM: HG 7014 397, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, E. Mayer, 1927.
- 31 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), p. 20.
- 32 Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 33 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67.
- 34 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 68; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 35 Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 36 Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad (hierna SAB): Gebinde uitknipsel uit *The Courier*, 1820-11-25; K. Schoeman, *Vrystaatse erfenis: bouwerk en geboue in die 19de eeu*, pp. 20-21; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 68.
- 37 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 68; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 19-20.
- 38 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102.
- 39 Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 40 Skriftelike mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, Pretoria, 1987-11-23.
- 41 Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989. Die Nasionale Botaniese Instituut kon nie die wetenskaplike benaming van teebos verskaf nie.

- 42 C.C.E. Aucamp, *Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953)*, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67; K. Schoeman, *Uit die versameling van die S.A. Biblioteek: die 'henerringen' van G.H. Warden, Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek* 45(2), Desember 1990, p. 68.
- 43 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67.
- 44 KAB: A 1415 (73), skets: *Hartebeesthut*, C. Bell, 1836; NKHM: HG 7014 311, tekening: *Transvaalse Bosveldwoning, noord van Brits, volgens Voortrekkertradisie gebou*, E. Mayer, 1927; NKHM: HG 7014 397, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, E. Mayer, 1927.
- 45 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein, hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekertydperk II*, p. 180; J. Walton, *Homesteads and villages of South Africa*, p. 97.
- 46 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 68.
- 47 P.W. Grobbelaar (red.), *Die Vrystaat en sy mense*, p. 28; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17.
- 48 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900, met spesiale verwysing na woningbou*, D.Phil.-proefskrif, US, 1988, p. 288; Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekkerangvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 49 Mondelinge mededeling: W. Aukema, Nasionale Kultuurhistoriese en Opelugmuseum, Posbus 3300, Pretoria, 1989-10-12.
- 50 Mondelinge mededeling: W. Aukema, Nasionale Kultuurhistoriese en Opelugmuseum, Posbus 3300, Pretoria, 1989-10-12.
- 51 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 288.
- 52 Skriftelike mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 16-04-1992; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein, hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16. Die Nasionale Botaniese Instituut kon nie die wetenskaplike benaming van die vlam van die Bosveld verskaf nie.
- 53 Skriftelike mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16.

- 54 Skriftelike mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 16-04-1992; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein, hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), p. 35.
- 55 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 288; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein, hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekkertydperk II*, p. 180; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 56 Skriftelike mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, 1987-11-23; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 57 Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 58 J. De Coning, *Die grasdakhuse van ou Kapaailand*, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 15.
- 59 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102; P.W. Grobbelaar (red.), *Die Vrystaat en sy mense*, p. 28; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), p. 20.
- 60 Skriftelike mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16.
- 61 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 16-04-1992.
- 62 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 16-04-1992; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67.
- 63 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102.
- 64 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67.
- 65 Mondelinge mededeling: W. Aukema, Nasionale Kultuurhistoriese en Opelugmuseum, Posbus 3300, Pretoria, 1989-10-12; J. Walton, *Early Voortrekker houses in the southern Free State*, *South African Architectural Record* 37(7), 1951, p. 178.
- 66 E. Barnard, *Die volksboukuns van Swellendam en omgewing*, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 60; J. Sanderson, *A trading trip into the Orange Free State and the Transvaal*, p. 237. W. Somerville, . . . *narrative of his journeys to the Eastern Cape frontier and Lattakoe 1799-1802* (Eds. E. Bradlow & F. Bradlow), p. 64.

- 67 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 282.
- 68 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , pp. 67-68.
- 69 NKHM: HG 7014 312, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noordoos van Brits (hardbieshuis)*, E. Mayer, 1927; NKHM: HG 7014 397, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, E. Mayer, 1927.
- 70 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , p. 68.
- 71 NKHM: HG 7014 311, tekening: *Transvaalse Bosveldwoning, noord van Brits, volgens Voortrekkertradisie gebou*, E. Mayer, 1927; NKHM: HG 7014 397, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, E. Mayer, 1927.
- 72 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, teenoor p. 421.
- 73 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge* . . . , p. 102; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , p. 69.
- 74 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , p. 69.
- 75 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , pp. 68-69.
- 76 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 292.
- 77 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , p. 71; L. Trigardt, *Die dagboek van* . . . (red. T.H. le Roux), pp. 5, 20, 25, 60 & 73.
- 78 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , p. 71.
- 79 J. de Coning, *Die grasdakhuis van ou Kapaailand*, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 15; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16.
- 80 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 290; J. Walton, *Cape cottages*, pp. 29 & 124.
- 81 Mondelinge mededeling: W. Aukema, *Nasionale Kultuurhistoriese en Opelugmuseum*, Posbus 3300, Pretoria, 1989-10-12; MA: B128/1139, skildery: *Tafelplaas, Klaas Smitsrivier*, T. Baines, 1848-04-24; Skriftelike mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; KAB: A 1415 (73), skildery: sonder titel, H. Ford, 1836; NKHM: HG 7014 311, tekening: *Transvaalse Bosveldwoning, noord van Brits, volgens Voortrekkertradisie gebou*, E. Mayer, 1927; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, *Oorlogsfontein, hoewe 45, Potgietersrus*, 1991-09-17; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, *Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal*, 1990-08-16.
- 82 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge* . . . , p. 102; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, *Herfsland 17, Potgietersrus*, 1991-09-17; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 112; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , p.

- 67.
- 83 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 287.
- 84 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 290.
- 85 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 289; SAB: Gebinde uitknipsel uit *The Courier*, 1820-11-25; J. Weyns, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkskultuur*, p. 64.
- 86 J. de Coning, Die grasdakhuse van ou Kapaailand, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 15; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 289; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17.
- 87 J. de Coning, Die grasdakhuse van ou Kapaailand, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 15; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17.
- 88 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, pp. 289-290.
- 89 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 290; J. Weyns, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkskultuur*, p. 64.
- 90 L. Bryer & K.S. Hunt, *Die 1820-Setlaars*, p. 33; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 91 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 92 Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, pp. 69 & 71; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 93 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; J. Walton, Hartbeeshuis and hartbeeshut, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 43(1), March 1987, p. 20.
- 94 C.P. Thunberg, . . . *travels at the Cape of Good Hope 1772-1775* (Ed. V.S. Forbes), p. 84.
- 95 KAB: A 1415, skets: *Harte beest huts*, C. Bell, 1836. Op die agterkant van die skets van 'n bootvormige hartbeeshuis is in die kunstenaar se handskrif geskryf: "Are usually built of reeds and are sometimes plastered with mud".

- 96 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 419; C.C. De Villiers, *Geslagregisters van die ou Kaapse families II*, p. 656.
- 97 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 419.
- 98 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, pp. 357 & 384.
- 99 H. van der Merwe, Pionierslewe in die Boesmanland, *Die Kultuur-historikus* Oktober 1986, p. 47.
- 100 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 355. Kyk Hoofstuk II, note 26, p. 29.
- 101 P.W. Grobbelaar (red.), *Die Vrystaat en sy mense*, p. 28; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, pp. 53 & 112; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), p. 23; K. Schoeman, Uit die versameling van die S.A. Biblioteek: die 'henerringen' van G.H. Warden, *Kwartaalblad van die Suid-Afrikaanse Biblioteek* 45(2), Desember 1990, p. 68.
- 102 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 103 F.T. Schonken, *De oorsprong der Kaapsch-Hollandsche volksoverleveringen*, p. 84; Die beginsel om die bootvormige hartbeeshuis binne en buite te pleister word ook deur die volgende bronne bevestig: B.J. Barnard, 'n Lewensbeskrywing van majoor Henry Douglas Warden, *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis*, 11(1), 1948, p. 351; G.H. Warden, *Die herinneringe van . . .* (red. D.A. van der Bank), *Navorsinge van die Nasionale Museum Bloemfontein* 5(6), Oktober 1985, p. 83.
- 104 M. Nathan, *Paul Kruger*, p. 101.
- 105 NKHM: HG 7014 311, tekening: *Transvaalse Bosveldwoning, noord van Brits, volgens Voortrekkertradisie gebou*, Erich Mayer, 1927; NKHM: HG 7014 312, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noordoos van Brits (hardbieshuis)*, Erich Mayer, 1927; NKHM: HG 7014 397, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, Erich Mayer, 1927.
- 106 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17.
- 107 M. Nathan, *Paul Kruger*, p. 101; F.T. Schonken, *De oorsprong der Kaapsch-Hollandsche volksoverleveringen*, p. 84.
- 108 Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16; J. Walton, *Cape cottages*, p. 30.
- 109 R. Gouws, Huis, werf en verder aan, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 30; J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 419; P.W. Grobbelaar (red.), *Die Vrystaat en sy mense*, p. 29; Mondelinge mededeling: C.J.

- Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 110 Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trigardt, 1990-02-06; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, pp. 53 & 112; Mondelinge mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, 1987-11-23; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, pp. 180-181.
- 111 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, pp. 357-358 & 383-384. KAB: A 1415, skets: *Hartebeest-hut*, C. Bell, 1836. Op die agterkant van die skets van 'n bootvormige hartbeeshuis is in die kunstenaar se handskrif geskryf: "Are usually built of reeds and are sometimes plastered with mud."
- 112 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69; J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen: gesiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, p. 71.
- 113 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . (1868-1953), in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 30; J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen . . .*, p. 71.
- 114 P.W. Grobbelaar (red.), *Die Vrystaat en sy mense*, p. 29; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, pp. 202-203; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06. Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 115 P.W. Grobbelaar (red.), *Die Vrystaat en sy mense*, p. 29.
- 116 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 202.
- 117 Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06.
- 118 Mondelinge mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, 1987-11-23.
- 119 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, pp. 180-181.
- 120 T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 53.
- 121 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, pp. 357-358 & 383-384; KAB: A 1415, skets: *Harte beest huts*, C. Bell, 1836.
- 122 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van pioniersstrukture in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 123 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier,

- 1991-08-16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 124 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , pp. 148 & 150-151.
- 125 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 151; Skriftelike mededeling: J.J. Swart, Pk. Glenside, 1991-07-24.
- 126 J.A. de Coning, Die grasdakhuse van ou Kapaailand, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(2), April 1970, p. 16; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16.
- 127 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 151.
- 128 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 152.
- 129 Skriftelike mededeling: J.J. Swart, Pk. Glenside, 1991-07-24.
- 130 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 152.
- 131 Mondelinge mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, 1987-11-23.
- 132 Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06.
- 133 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; Mondelinge mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, 1987-11-23; J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen* . . . , p. 71.
- 134 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe* . . . , p. 69.
- 135 NKHM: HG 7014 312, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noordoos van Brits (hardbieshuis)*, Erich Mayer, 1927.
- 136 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; Mondelinge mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, 1987-11-23; J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen* . . . , p. 15.
- 137 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16.
- 138 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 140.
- 139 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen* . . . , p. 71.
- 140 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg,

1992-04-16.

- 141 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 71.
- 142 W.J. Burchell, *Travels in the interior of Southern Africa I*, p. 84; MA: 75/1126, skets: 'n Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery, R.H. Dingley, Januarie 1819; J.J. Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika*, teenoor p. 106.
- 143 MA: 75/1126, skets: 'n Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery, R.H. Dingley, Januarie 1819; G.S. Preller, *Voortrekkermense V*, pp. 8 & 58; L. Trigardt, *Die dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), p. 59.
- 144 MA: 75/1126, skets: 'n Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery, R.H. Dingley, Januarie 1819; J.C. Pretorius, Robert H. Dingley: amateurkunstenaar van die Oosgrens (1813-1818), *Historia* 37(2), November 1992, p. 26.
- 145 W.J. Burchell, *Travels in the interior of Southern Africa I*, p. 237; F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; J.D. Kestell, *Christiaan de Wet 'n lewensbeskrywing*, p. 4; H. Lichtenstein, *Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805, and 1806 I*, p. 136; G.S. Preller, *Voortrekkermense III*, p. 75; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54; G.J. Schutte (red.), *Briefwisseling van Hendrik Swellengrebel jr. oor Kaapse sake, 1778-1792*, p. 169; Skriftelike mededeling: M.C. Smit, Bosmanhuis 216, Jasmynlaan, Silverton, Pretoria, 1987.11.23.
- 146 G.S. Preller, *Voortrekkermense V*, pp. 8-9 & 58-59.
- 147 G.S. Preller, *Voortrekkermense III*, p. 75.
- 148 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 149 F.T. Schonken, *De oorsprong der Kaapsch-Hollandsche volksoverleveringen*, p. 84.
- 150 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 481.
- 151 W.J. Burchell, *Travels in the interior of Southern Africa I*, p. 84; MA: 75/1126, skets: 'n Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery, R.H. Dingley, Januarie 1819; NKHM: HG 7014 397, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, Erich Mayer, 1927; J.J. Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika*, teenoor p. 106.
- 152 H. Lichtenstein, *Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805, and 1806 I*, p. 130; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 153 G.S. Preller, *Voortrekkermense V*, pp. 8 & 59; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, pp. 70-71;

- Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 154 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; G.S. Preller, *Voortrekkermense V*, pp. 8 & 59; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17.
- 155 V. Allen, *Lady trader: a biography of Miss Sarah Heckford*, p. 213; H.F. Jonkman, *Mededeelingen over Zuid-Arika*, p. 26; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Tri-chard, 1990-02-06; T.M. Tromp, *Herinneringen uit Zuid-Afrika ten tijde der annezatie van de Transvaal*, p. 123; T. Venter, *Die Bosveldhuis*, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 156 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 157 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 16-04-1992; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 67.
- 158 V. Allen, *Lady trader . . .*, pp. 31 & 79; A. Aylward, *The Transvaal of today, war, witchcraft, sports and spoils in South Africa*, p. 93; F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 422; K.J. de Kok, *Empires of the veld*, p. 115; TAB: A 81, p. 100: Verslag van Pater J. de S.R. Montanha, 1847; G.S. Preller (red.), *Voortrekkermense V*, p. 175.
- 159 A. Aylward, *The Transvaal of today . . .*, p. 93; K.J. de Kok, *Empires of the veld*, p. 115; TAB: A 81, p. 100: Verslag van Pater J. de S.R. Montanha, 1847; R. Raven-Hart, *Cape Good Hope 1652-1702: the first fifty years of Dutch colonisation as seen by callers I-II*, p. 82; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69.
- 160 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, teenoor p. 420.
- 161 H. Lichtenstein, *Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805, and 1806 II*, p. 95; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 162 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, pp. 419; C.C. De Villiers, *Geslagregisters van die ou Kaapse families II*, p. 656.
- 163 J. Backhouse, *A Narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, pp. 419-420.
- 164 TAB: A 81, p. 103: Verslag van Pater J. de S.R. Montanha, 1847.
- 165 K.J. de Kok, *Empires of the veld*, p. 115; G.S. Preller, *Voortrekkermense V*, p. 175.
- 166 V. Allen, *Lady trader . . .*, pp. 31 & 79; K.J. De Kok, *Empires of the veld*, p. 115; A. Kuit, *Transvaalse gister*, p. 140; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*

- pp. 426-427; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 112.
- 167 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 427; Persoonlike waarneming tydens die rekonstruksie van 'n katoenvenster in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 168 E. Kretzschmar, *Südafrikanische Skizzen*, p. 4.
- 169 H. Lichtenstein, *Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805, and 1806 II*, pp. 232-233; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54.
- 170 V. Allen, *Lady trader . . .*, p. 79; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 426; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; C.P. Thunberg, . . . *travels at the Cape of Good Hope 1772-1775* (Ed. V.S. Forbes), pp. 93-94.
- 171 Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17.
- 172 Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06.
- 173 NKHM: HG 7014 397, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noord van Brits Transvaal*, Erich Mayer, 1927.
- 174 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 423; J.A. de Coning, *Die grasdakhuse van ou Kapaailand, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 16; Mondelinge mededeling: Z.C. Grobler, Arend Dieperink Museum, Potgietersrus, 1991-09-15; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; G.J. Schutte (red.), *Briefwisseling van Hendrik Swellengrebel jr. oor Kaapse sake, 1778-1792*, p. 169; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 69; C. van Zyl, *Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17.
- 175 F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers . . .*, p. 423; J.A. de Coning, *Die grasdakhuse van ou Kapaailand, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54; C.P. Thunberg, . . . *travels at the Cape of Good Hope 1772-1775* (Ed. V.S. Forbes), p. 139; C. van Zyl, *Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17.
- 176 M. Hall et al., *The archaeology of Paradise, The South African Archaeological Society* (Goodwin Series), p. 44; K. Schoeman, *Dogter van Sion: Machtelt Smit en die 18de-eeuse samelewing aan die Kaap, 1749-1799*, p. 87.
- 177 J. Murray (Ed.), *Young Mrs. Murray goes to Bloemfontein*, p. 27.
- 178 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier,

1991-08-16.

- 179 SAB: MSB240, p. 142: *Mediese handboek vir die Afrikaanse huisgesin*, J.F. Häzner, 1793; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 181.
- 180 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 324.
- 181 A. Coetzee, *Die Afrikaanse volkskultuur. Inleiding tot die studie van volkskultuur*, p. 114; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54; W. Shaw, *The story of my mission in South-Eastern Africa* . . . , p. 41.
- 182 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 325.
- 183 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 325; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54.
- 184 Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54.
- 185 R. Gouws, Huis, werf en verder aan, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge* . . . , p. 30; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54; T. Venter, *Die Bosveldhuis, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 186 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 325.
- 187 R. Gouws, Huis, werf en verder aan, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge* . . . , p. 30; F.L. Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers* . . . , p. 423; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; M.J. Oosthuizen, *Terugblik op die verlede: die plaaslewe vanouds, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 39; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06.
- 188 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 325.
- 189 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 326.
- 190 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 326; P. van der Merwe, *Die maak van vanslewe se misvloer, Restorica* nr. 7, 1980, p. 8.
- 191 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . , in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge* . . . , p. 102; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; M.J. Oosthuizen, *Terugblik op die verlede: die plaaslewe vanouds, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 39.

- 192 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . . , in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 102; M.J. Oosthuizen, Terugblik op die verlede: die plaaslewe vanouds, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 39.
- 193 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16.
- 194 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06.
- 195 Mondelinge mededeling: Z.C. Grobler, Arend Dieperink Museum, Potgietersrus, 1991-09-15.
- 196 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 326.
- 197 Mondelinge mededeling: Z.C. Grobler, Arend Dieperink Museum, Potgietersrus, 1991-09-15.
- 198 A.R. Barnes, *The colonial household guide*, p. 122.
- 199 J.A. de Coning, Die grasdakhuse van ou Kapaailand, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 16; E. Kretzschmar, *Schetzen uit Zuid-Afrika*, p. 18; H. Lichtenstein, *Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805, and 1806 I*, p. 131; H. Mulder, *Dit was gister en eergister*, p. 131; M.J. Oosthuizen, Terugblik op die verlede: die plaaslewe vanouds, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 39; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54; G.J. Schutte, (red.), *Briefwisseling van Hendrik Swellengrebel jr. oor Kaapse sake, 1778-1792*, p. 169; A.A.J. van Niekerk, *Herneuter*, p. 21; T. Venter, *Die Bosveldhuis*, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 200 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 114; A.R. Barnes, *The colonial household guide*, p. 122; E. Kretzschmar, *Schetzen uit Zuid-Afrika*, p. 18; H. Lichtenstein, *Travels in Southern Africa in the years 1803, 1804, 1805, and 1806 I*, p. 131; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 54; C.P. Thunberg, . . . *travels at the Cape of Good Hope 1772-1775* (Ed. V.S. Forbes), p. 139; A.A.J. van Niekerk, *Herneuter*, p. 21; T. Venter, *Die Bosveldhuis*, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 201 A.A.J. van Niekerk, *Herneuter*, p. 21.
- 202 E. Kretzschmar, *Schetzen uit Zuid-Afrika*, p. 18; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 334; P. van der Merwe, Die maak van vanslewe se misvloer, *Restorica* nr. 7, 1980, p. 8.
- 203 P. van der Merwe, Die maak van vanslewe se misvloer, *Restorica* nr. 7, 1980, p. 8.
- 204 A.A.J. van Niekerk, *Herneuter*, p. 21.

- 205 A.R. Barnes, *The colonial household guide*, p. 122; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 332; J. Murray (Ed.), *Young Mrs. Murray goes to Bloemfontein*, p. 27; P. van der Merwe, Die maak van vanslewe se misvloer, *Restorica* nr. 7, 1980, p. 8; A.A.J. van Niekerk, *Herneuter*, p. 21; C. van Zyl, Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17.
- 206 C. van Zyl, Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17.
- 207 R. Gouws, Huis, werf en verder aan, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 30; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; P. van der Merwe, Die maak van vanslewe se misvloer, *Restorica* nr. 7, 1980, p. 8.
- 208 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 333; P. van der Merwe, Die maak van vanslewe se misvloer, *Restorica* nr. 7, 1980, p. 8.
- 209 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 333.
- 210 C. van Zyl, Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17.
- 211 J. Murray (Ed.), *Young Mrs. Murray goes to Bloemfontein*, p. 27.
- 212 E. Kretzschmar, *Schetzen uit Zuid-Afrika*, p. 18.
- 213 SAB: MSB240, p. 142; Mediese handboek vir die Afrikaanse huisgesin deur J.F. Häsner, 1793; K. Schoeman, *Dogter van Sion . . .*, p. 87; H. van der Merwe, Pionierslewe in die Boesmanland, *Die Kultuurhistorikus*, Oktober 1986, p. 50.
- 214 C.P. Thunberg, . . . *travels at the Cape of Good Hope 1772-1775* (Ed. V.S. Forbes), p. 139.
- 215 Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van pioniersstrukture in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 216 R. Gouws, Huis, werf en verder aan, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 30; Mondelinge mededeling: Z.C. Grobler, Arend Dieperink Museum, Potgietersrus, 1991-09-15; K. Schoeman, *Dogter van Sion . . .*, p. 87; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 343; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 181.
- 217 Mondelinge mededeling: Z.C. Grobler, Arend Dieperink Museum, Potgietersrus, 1991-09-15.
- 218 R. Gouws, Huis, werf en verder aan, in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 30.
- 219 K. Schoeman, *Dogter van Sion . . .*, p. 87.

- 220 C. van Zyl, *Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17.
- 221 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 342; A.A.J. van Niekerk, *Herneuter*, p. 21; C. van Zyl, *Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17.
- 222 H. van der Merwe, *Pionierslewe in die Boesmanland, Die Kultuurhistorikus*, Oktober 1986, pp. 49-50.
- 223 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, pp. 343-344.
- 224 Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; T. Venter, *Die Bosveldhuis, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 225 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 343.
- 226 Mondelinge mededeling: M.C. Botha, Posbus 65, Pienaarsrivier, 1991-08-16; Mondelinge mededeling: C.J. Henrico, Herfsland 17, Potgietersrus, 1991-09-17; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 112; Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17; T. Venter, *Die Bosveldhuis, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 227 Mondelinge mededeling: P.A.H. Pretorius, Munnikstraat 84, Louis Trichardt, 1990-02-06.
- 228 L. Trigardt, *Dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 27 & 29.
- 229 H. Mulder, *Dit was gister en eergister*, p. 140.
- 230 H. Mulder, *Dit was gister en eergister*, p. 139.
- 231 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, pp. 137-138.
- 232 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16.
- 233 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*, p. 210; R. Lewcock, *Early nineteenth century architecture in South Africa: a study of the interaction of two cultures*, p. 514; T. Venter, *Die Bosveldhuis, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 234 T. Venter, *Die Bosveldhuis, Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 235 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900 . . .*

- ., pp. 210-212 & 217.
- 236 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16.
- 237 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 210.
- 238 T. Venter, Die Bosveldhuis, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 239 Mondelinge mededeling: D.J. Rossouw, Oorlogsfontein hoewe 45, Potgietersrus, 1991-09-17.
- 240 F.L. Cachet, *Worstelstrijd der Transvalers* . . . , p. 423; J.A. De Coning, Die grasdakhuse van ou Kapaailand, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 16; Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , pp. 212 & 214-17; C. van Zyl, Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17; T. Venter, Die Bosveldhuis, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 241 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; C. van Zyl, Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 17; T. Venter, Die Bosveldhuis, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 242 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 216; T. Pringle, *Narrative of a residence in South Africa*, p. 112; T. Venter, Die Bosveldhuis, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 47(1), April 1991, p. 44.
- 243 C. van Zyl, Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 18.
- 244 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16.
- 245 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900* . . . , p. 215.
- 246 Skriftelike mededeling: J.A.N. Joubert, Posbus 1003, Lydenburg, 1992-04-16; C. van Zyl, Huisversiering en aan kant maak in vroeëre dae, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 26(6), April 1970, p. 18.
- 247 L. Trigardt, *Dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), pp. 19-23.
- 248 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 66.
- 249 L. Trigardt, *Dagboek van . . .* (red. T.H. le Roux), p. 23.
- 250 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 419; C.C. De Villiers, *Geslagregisters van die ou Kaapse families II*, p. 656.

- 251 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 419.
- 252 J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, pp. 419-420.
- 253 K. Schoeman (Ed.), *The early days of the Orange Free State . . .*, p. 26.
- 254 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . ., in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 103.
- 255 Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 73.
- 256 Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 73.
- 257 Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 72.
- 258 NKHM: HG 7014 312, tekening: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noordoos van Brits (hardbieshuis)*, E. Mayer, 1927.
- 259 C.C.E. Aucamp, Vanslewe: fragmente uit die dagboek van . . ., in H. Aucamp (red.), *Op die Stormberge . . .*, p. 103; J. Backhouse, *A narrative of a visit to the Mauritius and South Africa*, p. 420; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 70.
- 260 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 70; Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 261 Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van 'n bootvormige hartbeeshuis in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 262 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 70.
- 263 Mondelinge mededeling: J.J. Viljoen, Diepkloof Plaasmuseum, Heidelberg, Transvaal, 1990-08-16.
- 264 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 70.
- 265 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 70.
- 266 B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe . . .*, p. 70.
- 267 A. Coetzee, *Die Afrikaanse volkskultuur . . .*, p. 115.

VI VORM, MATERIAAL EN KONSTRUKSIE VAN DIE SUID-AFRIKAANSE WIGVORMIGE HARTBEESHUIS

A. Die kapstylhuis

1. Saaldak

Jan Anthoniszoon van Riebeeck en sy eggenote Maria, asook hulle seuntjie Lambertus, en twee niggies oor wie hy voog was, naamlik Lijsbeth (Elizabeth) en Bastiaantje (Sebastiana) van Opdorp het na hulle aankoms in Tafelbaai in 1652 aanvanklik aan boord van die *Drommedaris* gewoon. Van Riebeeck het duidelike instruksies ten opsigte van behuising vir hom en sy gesin, asook die koloniste ontvang, naamlik: "Bouw, aan land gekomen, een houten loods vlak bij de Zoete rivier. Zoek dan een plek voor het fort, waarvan de tekening hierbij gaat, bij de rivier en geef het de naam: De Goede Hoop. Maak logies voor 80 personen."¹

Van Riebeeck het op 20 April 1652 in sy *Daghregister* geskryf:

. . . hebben 5 stucken canon bij provisie in de rampaerden gestelt, buijten de 2 zeepuntjens aen ijder hoeck 2, om langhs strant ende oock over 't lant te flancqueeren, en een regt in 't midde, dwers over de gordijn na de Taeffelbergh flancgerende, alsoo hem den oppercoopman Riebeeck eerstdaeghs meent aen lant te begeben in een loots voor de looldts van rouwe plancken tegen schuijnse sperren [sparren] opgesmeten.²

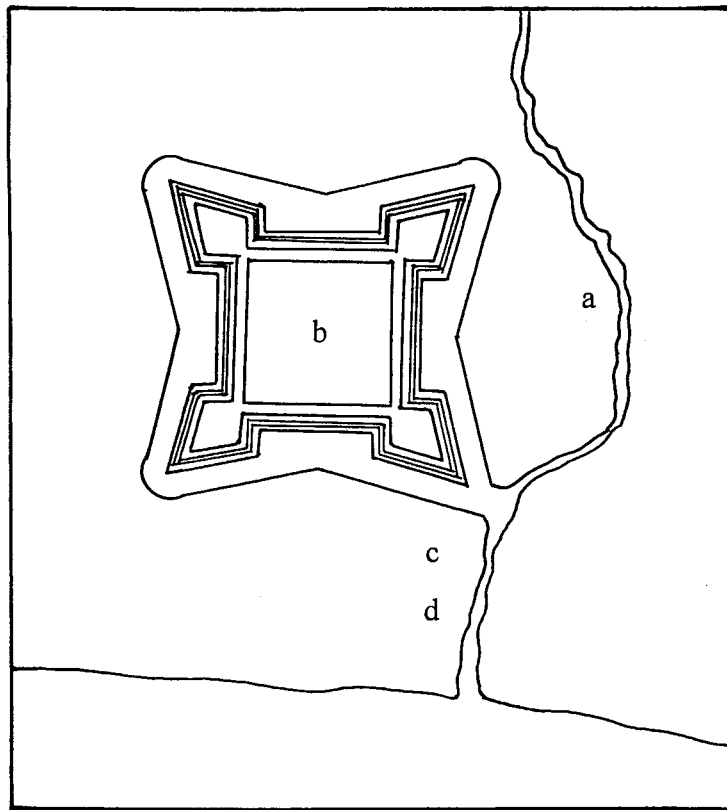
Op 24 April "Sijn wij met al onse bagagie ende familie nae lant gevaren om aldaer te blijven in een loose plancke tent bij provisie wat rouw opgeslagen, opdat 't werck wat beter mochte voortgaen."³

Die woning was buite die fort, hoog teen die strand in die groen veld vlak by die *Zoete rivier* geleë.⁴ Die koloniste se tente was voor die loods opgeslaan. Hoewel die loods en tente hoog teen die strand geleë was, het die see op 22 Julie 1652 gedurende hoogwater tot teen sommige van die tente en in die kombuise gespoel.⁵ Met inagname van Van Riebeeck se beskrywing van die ligging van die fort, sy tydelike woning en die tente, asook die feit dat seewater sommige van die koloniste se tente bereik het, maar nie Van Riebeeck se woning en die fort nie, kan afgelei word dat Van Riebeeck se woning voor die fort in die omgewing van die latere horingwerk geleë was, met die koloniste se tente tussen Van Riebeeck se huis en die see (Fig. 83).

Teen 3 Augustus 1652 was die wonings in die fort voltooi en het almal vanaf die strand daarheen verhuis.⁶

Die beskikbare inligting met betrekking tot die woning van Van Riebeeck en sy gesin is: ". . . een loots [loods] . . . van rouwe plancken tegen schuijnse sperren [sparren] opgesmeten."⁷ En ". . . een loose plancke tent, bij provisie wat rouw opgeslagen . . ."⁸

Volgens *Van Dale se groot woordenboek der Nederlandsche taal I* is 'n loods 'n ligte gebou wat gewoonlik uit hout bestaan, 'n *schuur*, *bergplaats* of *keet*.⁹ Laasgenoemde is 'n tydelike woninkie vir tydelike verblyf.

Figuur 83. Die ligging van (a) die *Zoete rivier*, (b) die *Fort de Goede Hoop*, (c) die loods (*plancke tent*) en (d) tente van die koloniste.

Oorgeneem en aangepas uit: J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom) (Kaapstad, 1952), teenoor p. 26.

Loose of *los* word deur die *Woordenboek der Nederlandsche taal VII* beskryf as *los*, iets wat nie aan iets anders bevestig is nie. Byvoorbeeld 'n *looze* hut wat verplaasbaar, en nie in die grond gefundeer is nie. Die woordeboek illustreer die begrip juis met die betrokke sitaat uit Van Riebeeck se *Daghregister*, naamlik: "Wij (zijn) met al onze bagagie en familie na land gevaren, om aldaar te blijven in een loose planken tent" ¹⁰ (Fig. 84).

Die *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI* definieer 'n tent as 'n gebou of geboutjie, gewoonlik van tydelike aard, uit ligte materiaal vervaardig, en wat vir verskillende doeleindes gebruik word. Sonder verdere aanduiding word daar gewoonlik na 'n gebou(tjie) van linne of seildoek verwys. ¹¹ Dat 'n soortgelyke geboutjie wat uit ander materiaal opgerig is, ook as 'n tent bekend gestaan het word deur die volgende illustratiewe sitate uit die *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI* bewys; naamlik: "Het stellen van eene linnen Tent vindt echter door weer en vocht groot bezwaar, zoodat men niets liever zoude wenschen dan een houten tent te bouwen." En "Zoo bevat het steenen *Tentgebouw* [in het Haagsche bosch] tal van gemakken . . ., welke de primitieve landelijke Tent niet geven kon." ¹² (Vgl. Fig. 85).

Sperren of *sparren* het betrekking op die dakkonstruksie, en spesifiek die Nederlandse *sparrendak*, waarvan die dakkappe uit slegs twee elemente bestaan, naamlik kapsparre wat paarsgewys deur 'n horisontale hanebalk verbind word. ¹³ Dit is die tent of dakhuis, wat na aanleiding van sy dakraamwerk in Suid-Afrika as 'n kapstylhuis bekend staan. ¹⁴

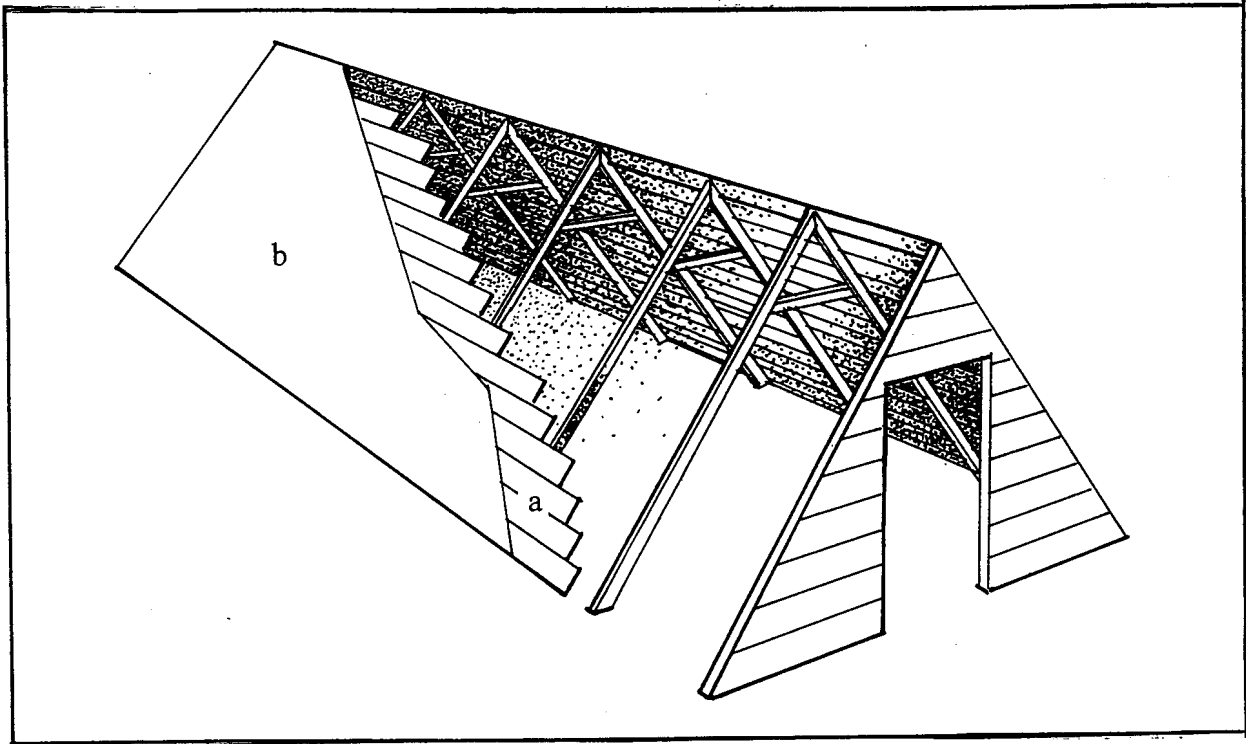
Die *rouwe plancken* dui op 'n dakbeskot, en aangesien Van Riebeeck noem dat die planke direk teen die sparre aangebring is, ¹⁵ dui dit spesifiek op 'n liggende, of horisontale dakbeskot. ¹⁶ 'n Tent of dakhuis met 'n dakbeskot word in die 17de-eeuse Nederland spesifiek met 'n saaldak met sluitgewels geassosieer. Die dakbeskot van die tent het as basis vir die eintlike bedekking gedien wat onder meer uit panne of leie kon bestaan het. ¹⁷ 'n Beskot het ook die struktuur teen sterk wind wat teen die vertikale sluitgewels sou aanwaai, verstewig.

In sy eenvoudigste vorm is die kapstylhuis 'n reghoekige, eensellige langhuis in die vorm van 'n saaldak direk op die grond. Die gewel was tradisioneel die voorkant van die dakhuis. Die deur was gevolglik daar geleë, met 'n venster in die teenoorstaande agtergewel. ¹⁸

Die grootte van die kapstylhuis is bepaal deur die grootte van die gesin wat daarin moes woon. Gevolglik is die huis soms in twee of drie vertrekke verdeel, waarvan die voorhuis of woonruimte voor by die ingang geleë was, met die slaapruiimte daaragter, ¹⁹ in welke geval daar soms 'n tweede vensteropening in een van die dakskilde was. ²⁰ Die kapstylhuis was 3,1 tot 3,7 meter (10 tot 12 voet) wyd, 6,1 tot 9,1 meter (20 tot 30 voet) lank en 2,4 tot 2,7 meter (8 tot 9 voet) hoog, waarvan die hoek van die dak van ongeveer 56 tot 58 of meer grade gewissel het. ²¹

In die oprigting van Van Riebeeck se *plancke tent* is van balke en planke wat uit Nederland vir dié doel saamgebring is, gebruik gemaak. ²²

Die dakkonstruksie van 'n kapstylhuis wat 6,1 meter (20 voet) lank was, het uit ses kappe bestaan, terwyl 'n huis wat 9,1 meter (30 voet) lank was, uit agt tot nege kappe bestaan het. ²³ Die kappe is dus

Figuur 84. 'n Voorstelling van die loods (*plancke tent*) van Jan van Riebeeck en sy gesin. a. Dakbeskot; b. *pressennings* (geteerde seildoek).

Tekening: J.J. Raath.

Figuur 85. Uit die titel van die skildery is dit duidelik dat onder meer dakhuise en ontwikkelde dakhuise, ongeag die materiaal daarvan, in die 17de-eeuse Nederland as tente bekend gestaan het. (P. Palamedesz, *Soldate voor tente*, skildery, 1630).

Uit: G.S. Keyes, *Esaias van den Velde 1587-1630* (Doornspijk, 1984), s.p. (Fig. 96).

ongeveer 1,2 meter (4 voet) uitmekaar geplaas.

Omdat die kapstyle in die grond ingelaat is om die uitwaartse druk van die dak teen te werk, en om te verhoed dat die huis in 'n sterk wind omwaai, het die raamwerk van die kapstylhuis 'n baie stewige konstruksie, waartoe die hanebalke ook bygedra het, gevorm.²⁴

Die kapstylkoppe van die teenoorstaande kapstyle is afgeskuins en teen mekaar geplaas of deur middel van 'n halfhoutsvoeg inmekaar gevoeg.²⁵ By die halfhoutsvoeg is die kapstylkoppe van elk van die twee balke wat gelas is, tot die helfte van die balke se breedte uitgesaag sodat wanneer die twee kapstylkoppe gevoeg is, die voeg dieselfde deursnit as een van die balke gehad het. In beide gevalle is 'n gat van ongeveer 25,4 millimeter (1 duim) deur die kapstylkoppe geboor waardeur 'n harde houtpen met 'n effens groter deursnit as die gat geslaan is.²⁶ Die hanebalke is eweneens deur 'n pen-en-gat met die kapsparre verbind.²⁷

Uit 17de-eeuse Nederlandse piktorale bronne is dit duidelik dat die gewels soos die dakskilde uit 'n liggende beskot bestaan het (Figg. 41, 51 & 52).²⁸ Dit is 'n *gepotdekselde* beskot waarna in Noord-Holland as *getrapte weeg* verwys word.²⁹ Die term is 'n aanduiding dat die beskot dakpans- of trapsgewys aangebring is. Die beskot is met gesmede spykers aan die kapstyle vasgeslaan.³⁰

Hoewel Van Riebeeck nie spesifiek genoem het watter soort bedekking oor die dakbeskot van die woning aangebring is nie, was die dakbeskot van die onvoltooide wonings in die fort tydelik met *pressennings* (geteerde seildoek) bedek, aangesien die dakke nog met riet gedek moes word en daar nie 'n vakman beskikbaar was wat oor die nodige kennis beskik het nie.³¹ Die dakbeskot van Van Riebeeck se woning sou volgens Nederlandse gebruik ongetwyfeld ook so bedek gewees het (Figg. 41 & 85).

'n Egpaar met 'n baba en twee jong meisies sou waarskynlik die afskorting van die huis in kamers vereis het. Die struktuur kon soos in die Nederlandse *plaggenhut*, deur middel van 'n *bedsteekast* in twee afsonderlike ruimtes verdeel gewees het (Fig 57).³² In die pionier-kapstylhuise het die ruimteverdeling uit dieselfde materiaal as die gewels bestaan, of is daar bloot van 'n gordyn gebruik gemaak wat nie tot teen die nok gestrek het nie, maar net so hoog was dat 'n mens nie daarvoor kon sien nie.³³ In Van Riebeeck se woning kon die binne-mure uit 'n plankbeskot of seilgordyn bestaan het.

Indien die huis op 'n sanderige terrein gestaan het, sou die gebruiklike Nederlandse kleivloer nie gedeug het nie. By die kapstylhuise van Puntjie naby Vermaaklikheid in die distrik Riversdal aan die monding van die Duiwehoksrivier, is 'n oplossing vir die probleem gevind deurdat streepsakke aan mekaar geheg en oor die sand gegooi is, waarna dit met houtpenne in die sand vasgeslaan is.³⁴ In Van Riebeeck se woning kon seildoek as 'n soortgelyke vloerbedekking gedien het.

Die huis sou soos in Nederland van 'n geklampte plank deur voorsien gewees het, wat 'n enkel- of 'n bo-en-onderdeur kon wees. Enkeldeure het gewoonlik uit drie vertikale planke bestaan wat aan die agterkant deur twee of drie horisontale planke (klampe) vasgehou is (Figg. 51 & 52).

Dakhuse het klein vensteropeninge gehad, wat in Nederland soms met 'n

deurskynende vlies van 'n varkblaas, of geoliede perkament, papier of linne of iets soortgelyks bedek is.³⁵ Olie het die bedekking in 'n mate deursigtig, en bestand teen reën gemaak.³⁶ 'n Klein venstertjie met glasruite kon ook vir dié doel uit Nederland saamgebring gewees het. 'n Vensteropening kon slegs deur middel van 'n luik, of bykomend tot bogenoemde metodes afgesluit word, in welke geval nie net die wind, maar ook lig uitgehou is.³⁷ 'n Luik in die gewel was gewoonlik 'n swaailuik, terwyl 'n luik in 'n dakskild na bo opgelig moes word.³⁸

Van Riebeeck en sy gesin het gedurende die Kaapse winter in 'n tent (kapstylhuis) gewoon. Die vensteropening sou as gevolg van die weer dikwels toe wees, wat ook vir 'n bo-deur sou geld. Van Riebeeck skryf op 12 Junie 1652 in sy *Daghregister* oor uitermate swaar hael- en reënbuie wat met stormwind gepaard gegaan het.³⁹ Teen die aand van 21 Junie het 'n stormwind uit die suidooste begin waai en op 25 en 26 Julie was dit "noch al even ongestadigh, stormachtigh, coudt, guijs weder uijtte het westelijckerhandt, dat men qualijck een hont soude uijtjaegen . . ."⁴⁰ Dit is opmerklik dat Van Riebeeck die gebeure van 25 en 26 Julie eers op die 27ste, toe dit sonskynweer was, in sy *Daghregister* aangeteken het,⁴¹ wat waarskynlik aan 'n gebrek aan voldoende lig toegeskryf moet word.

In teenstelling met Van Riebeeck se kapstylhuis is die latere pionierkapstylhuise met materiaal uit die direkte omgewing opgerig. In die konstruksie van hierdie huise is daar nie van gesaagde balke nie, maar van pale gebruik gemaak. Die plankbeskot is ook grootliks met 'n biesie- of grasbedekking vervang:

Die kunstenaar en litograaf J.C. Poortermans (1813-1892), het in 1849 saaldakvormige kapstylhuise op die plase Kapteinskloof en Ezelshoek by Piketberg, Wes-Kaap, afgebeeld, waar dit óf as buitegeboue, óf as bykomende behuising gedien het.⁴²

J.D. Kestell skryf in *Christiaan de Wet: 'n lewensbeskrywing* (1920):

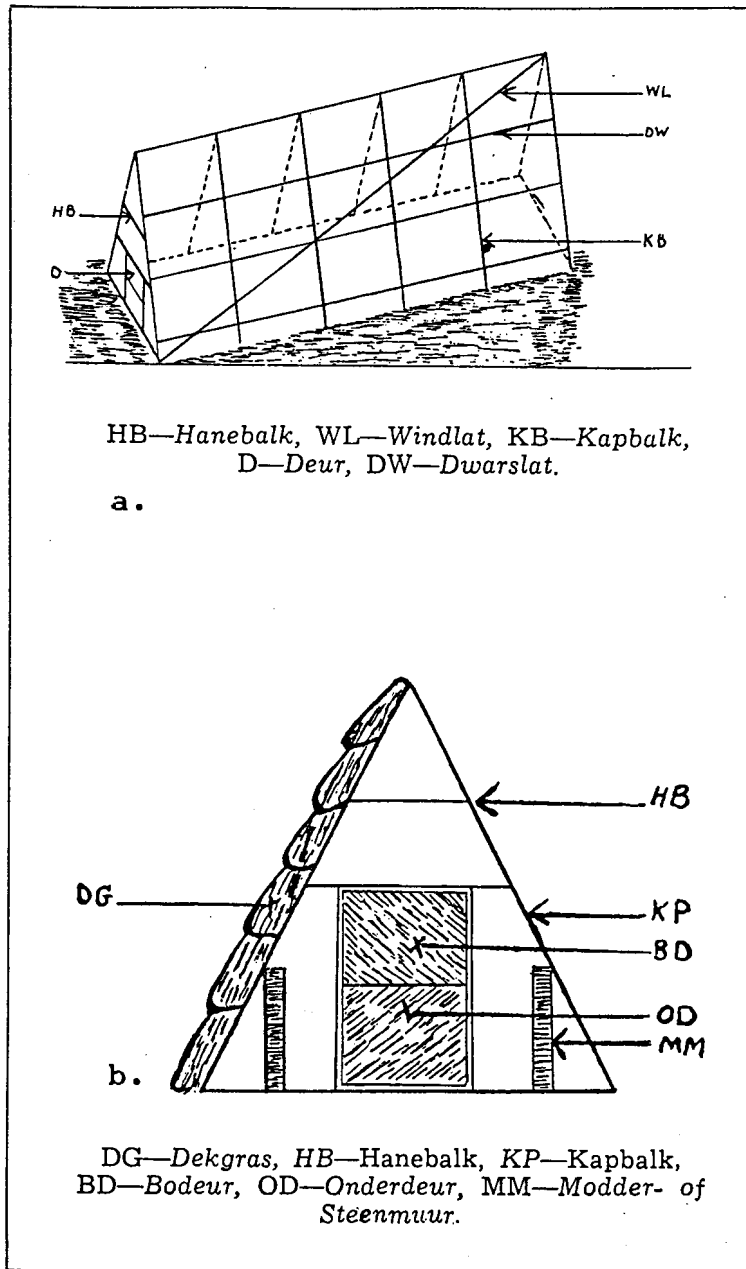
Op Kalkfontein [in die distrik Bloemfontein] het Jacobus de Wet 'n hartbeeshuis gebou [ca. 1860]. . . . wat uit niks anders bestaan het nie as 'n spits dak, wat op die grond gerus het. Daar was geen mure nie. Seer tenger was die huisie saamgestel met latte en gedek met tamboekiegras [spesie van die genera *Hyparrhenia* of *Cymbopogon*].

Kestell noem ook dat daar 'n rietdeurtjie in die gewel was.⁴³

In Groenland, naby Kranskop in Natal, het die Voortrekkers kapstylhuise waarin hulle jare lank gewoon het en waarvan sommige tot ongeveer 1875 nog as wonings gedien het, opgerig (Figg. 86a-b). Dié kapstylhuise is met verloop van tyd met klip- en baksteenuise vervang.⁴⁴

Die kapstylhuise was van 3,1 tot 3,7 meter (10 tot 12 voet) breed, 6,16 tot 9,1 meter (20 tot 30 voet) lank, en 2,4 tot 2,7 meter (8 tot 9 voet) hoog. Aan beide kante binne, is oor die hele lengte van die huis 'n ongeveer 0,9 meter (3 voet) hoë sooi-, modder- of steenmuur tot teen die kappe gebou.⁴⁵

By 'n huis van 3,1 meter (10 voet) breed, 6,1 meter (20 voet) lank, en 2,4 meter (8 voet) hoog, was die dakhelling ongeveer 58 grade. Deur

Figuur 86a-b. Die kapstylhuise by Groenland, naby Kranskop in Natal.

Uit: G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II* (Bloemfontein, Kaapstad & Port Elizabeth, 1940), pp. 179-180.

die hoogte van die mure met die hoek van die dak in berekening te bring, en indien die binnemure 0,3 meter (1 voet) breed was, is vasgestel dat die vloer ongeveer 1,5 meter (5 voet) breed was, met 'n vloeroppervlak van 9,3 vierkante meter (100 vierkante voet). By 'n huis wat 3,7 meter (12 voet), breed, 9,1 meter (30 voet) lank, en 2,7 meter (9 voet) hoog was, was die dakhelling ongeveer 56 grade. Op dieselfde wyse as hierbo, is vasgestel dat die vloer ongeveer 2,1 meter (7 voet) breed was, met 'n vloeroppervlak van 19,5 vierkante meter (210 vierkante voet). Die binnekant van die huis het dus soos 'n lang breë gang daar uitgesien,⁴⁶ met 'n relatief klein vloeroppervlak.

Volgens G.H. Van Rooyen se skets in *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II* (1940), het die dak uit ses kappe bestaan.⁴⁷ Die huis is waarskynlik 6,1 meter (20 voet) lank en die kappe 1,2 meter (4 voet) uitmekaar gespasieer. 'n Huis van 9,1 meter (30 voet) lank, sou dus uit agt tot nege kappe bestaan het.⁴⁸

Die kapstyle van die kapstylhuise van Groenland is bo paarsgewys met 'n pen-en-gat verbind. Na voltooiing van die kappe is die dwarslattice met rieme aan die kapstyle vasgemaak, waarna die hanebalke aangebring is.⁴⁹

Aangesien 'n dakbeskot ontbreek het, is daar van 'n bykomende versterking, naamlik windlatte, gebruik gemaak wat die huis teen sterk wind bestand gemaak het – vandaar die naam. 'n Windlat is 'n lat wat aan die binnekant van die kappe diagonaal vanaf die eerste kapstylvoet by die voorgewel oor die kapstyle tot by die laaste kapstylkop by die agtergewel strek. 'n Tweede windlat het aan die ander sy van die huis vanaf die kapstylvoet by die agterste gewel diagonaal tot by die kapstylkop van die voorste gewel, gestrek.⁵⁰ Die windlatte is, soos die dwarslattice, waarskynlik met rieme aan die kapstyle vasgemaak.

In die gewel wat die voorkant van die huis was, is 'n opening vir 'n bo-en-onderdeur gelaat, met 'n klein venstertjie in die agterste gewel.⁵¹

Die kapstylhuise van Groenland is volgens die onopgedrewe metode gedek. Vir dekgoed is gebruik gemaak van dekgras, riete of "ruigte" (*Erianthus capensis*). Ruigte se stingels is sonder litte en hierdie behaarde gras groei in die vleie tot ongeveer 1,1 tot 1,3 meter (3½ tot 4 voet) hoog. Die dekmateriaal is aan die dwarslattice met dun riempies of sterk bastoue van inheemse boomsoorte vasgewerk.⁵² Die onopgedrewe dekproses is reeds by die bootvormige hartbeeshuis volledig beskryf (Kyk Hoofstuk V, pp. 159 & 161).

Wanneer die dekwerk voltooi is, is 'n mengsel van sand en beesmis bo-oor die dakvors gesmeer om reënwater uit te hou. Later, toe koolteer in die handel beskikbaar was, is dit oor die sand- en beesmismengsel op die dakvors gesmeer om dit meer waterdig te maak.⁵³

Vervolgens is aan beide kante binne oor die hele lengte van die huis 'n ongeveer 0,9 meter (3 voet) hoë muur tot teen die kappe gebou. Om die mure netjies af te rond, is dit met 'n mengsel van sand en beesmis gepleister.⁵⁴ Die doel van die mure was om die inwoners van lugtrekke en reënwater te vrywaar, terwyl die muurkop ook as bergplek vir kleiner voorwerpe gedien het.⁵⁵ Walton beweer dat die muurtjies die voorganger van die lae symure van die ontwikkelde kapstylhuis was.⁵⁶ Dit is egter 'n debatteerbare stelling. 'n Soortgelyke verskynsel het in

700 v.C. in Ystertydperk-boerderye in die Hijkerveld in Nederland voorgekom. J.H.F. Bloemers et al. skryf hieroor in *Verleden Land. Archeologiese opgravingen in Nederland* (1981) die volgende: ". . . de wand [worden] niet meer opgetrokken tussen zware wandposten die het dak droegen, maar hij stond los onder een overstekend dak, dat aan de dakvoet werd geschoord. De wand was zo beter beschermd tegen de regen".⁵⁷ Dit is nie bekend waaruit die gewels bestaan het nie. Dit kon uit dieselfde materiaal as die symuurtjies bestaan het, óf soos die dakskilde gedek gewees het.

Die kapstylhuise in Groenland se vloere het uit miershoopklei bestaan. Dit is aanvanklik met beesmis gesmeer, terwyl dit in later jare met lynsaadolie of osbloed gesmeer en met 'n gladde klip gepoleer is.⁵⁸

Die huise is gewoonlik met gordyne in drie vertrekke afgeskort⁵⁹ - 'n voorhuis of woonkamer en twee slaapkamers. Die woonkamer was altyd voor geleë (daarom is dit die voorhuis genoem), met die slaapkamers daaragter.⁶⁰ 'n Buite-kookskerm waar kos voorberei is, is 'n paar tree van die kapstylhuis af, opgerig.⁶¹

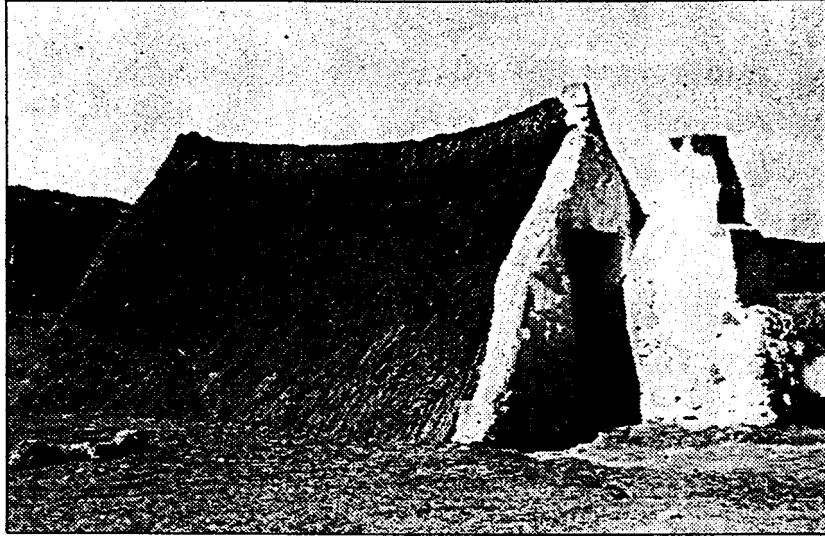
Volgens E. Barnard het soortgelyke kapstylhuise in die omgewing van Swellendam, Wes-Kaap voorgekom. Die lae binnemuurtjies was ongeveer 20 sentimeter hoog en het uit rousteen wat met 'n kleimengsel gepleister is, bestaan.⁶²

B.E. Biermann het (voor 1945) 'n kapstylhuis direk op die grond met 'n vuurherd langs die deur by Vermaaklikheid in die distrik Riversdal, Suid-Kaap, gedokumenteer. Die voorgewel en uitgeboude vuurherd was met klip gebou en afgewit⁶³ (Fig. 87). Met 'n dak direk op die grond is 'n platvorm vir die vuurherd onmoontlik en sou daar op die grond vuur-gemaak moes word.

Die voorgewels van kapstylhuise in Heidelberg, Suid-Kaap, het by die funksie van die gebou aangepas. Walton het hierdie strukture onder meer in 'n artikel getiteld "The South African Kapstylhuis and some European counterparts" (1981), beskryf. Wanneer dit as waenhuise gedien het, is twee regop pale, een aan beide kante van die sentrale ingang in die grond ingeplant. Dwarsslate van dik riet is links en regs van hierdie pale wat met gras en riet gedek was, aangebring. Die regop pale het as 'n deurkosyn gedien en die ingang is met 'n rietskerm wat soos 'n deur aan die een regop paal bevestig was, bedek⁶⁴ (Fig. 88).

Kapstylhuise in die vorm van 'n saaldak het van Kaapstad tot in die Transvaal voorgekom. Erich Mayer het in 1921 'n kapstylhuis op 'n werf in die Noordweste afgebeeld.⁶⁵ Daar bestaan 'n drietal foto's van Transvaalse kapstylhuise, waarvan die spesifieke ligging nie vasgestel kon word nie.⁶⁶

Omdat die volksbouer dikwels noodgedwonge van die beskikbare materiaal uit die onmiddellike omgewing gebruik moes maak, het interessante streekverskille voorgekom. Die handelsreisiger J. Sanderson (1820-1881) het op 2 Desember 1851 gedurende sy reis deur die Transorangia van Harrismith na Potchefstroom, in die omgewing van die Wittebergen aan die kant van die Liebenbergsvlei op die pad na Bloemfontein by die plaas van 'n ene Dafel aangedoen, en het soos volg berig: "Dafel's habitation was merely a hartebeest-house, or hurricane-hut, the posts or principal supports of which, from the scarcity of wood, consisted of the stems of grass or small reeds tied together."⁶⁷

Figuur 87. 'n Kapstylhuis direk op die grond met 'n vuurherd langs die deur, by Vermaaklikheid in die distrik Riversdal, Suid-Kaap. Die voorgewel en uitgeboude vuurherd het uit klip wat afgewit is, bestaan. (Foto deur B.E. Biermann).

Uit: D.J. Potgieter (chief Ed.), *Standard encyclopaedia of Southern Africa XI*, p. 213.

Figuur 88. 'n Kapstylwaenhuis. Die deur bestaan uit 'n rietskerm wat aan een van die regop pale bevestig is, Heidelberg, Suid-Kaap. (Foto deur James Walton).

Uit: *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 8.

2. *Skilddak*

R.H. Dingley het aan die Kaapse oosgrens 'n skets van 'n veeboer se kapstylhuis en werf gemaak, getiteld 'n *Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery* (ca. 1815-1817)⁶⁸ (Fig. 80). Waar by die saaldak sluitgewels is, is hier skuinsoplopende entdakvlakke, sodat die nok korter as die lengte van die dak is, en die dak gevolglik uit vier skuins dakskilde bestaan. Die entgewelkappe is met die konstruksie van die dakraamwerk weggelaat. Op die vier hoeke van die huis is hoekstyle wat met die nok van die naaste kap verbind is, geplaas. Die entdakvlakke is verder van radiale- of hoekkortstyle voorsien. Radiale style is soos die kapstyle, op die lang sye op eweredige afstande op die voet van die smalente van die huis geplaas, waar dit soos die hoekstyle bo by die nok bymekaar gekom het. Die konstruksie kon ook uit hoekkortstyle wat van die dakvoet na die hoekstyle in plaas van die nok opgeloopt het, in welke geval slegs die middelste styl tot by die nok gestrek het. Skilddakke het veral in winderige gebiede voorgekom, aangesien die skuins dakvlakke minder windweerstand as vertikale sluitgewels gebied het.⁶⁹ By dié soort dakkonstruksie was 'n windlat oorbodig, aangesien die style aan die dakente die dak teen winddruk gestut het.

'n Deur met 'n tuitjie en twee klein vensteropeninge is simmetries in een van die lang dakvlakke geplaas. In teenstelling met die regop deur, is die vensteropeninge teen dieselfde hoek as die skuins dakvlak. Die konstruksie van die raamwerk van die oop deur is duidelik sigbaar en bestaan uit twee vertikale pale wat horisontaal deur vyf korter paaltjies verbind is. Die raamwerk is waarskynlik met dieselfde materiaal as die dak gedek.

Twee keëlvormige hutte verskyn ook op die tekening. Die een is 'n kookhut met 'n opening bo waardeur die rook kon ontsnap.

'n Groot skilddakvormige tabakdroogstoor het in ca. 1906 op die plaas Vaalbank teen die suidelike hang van die Magaliesberg in Transvaal voorgekom. Die struktuur was trapsegewys gedek.⁷⁰

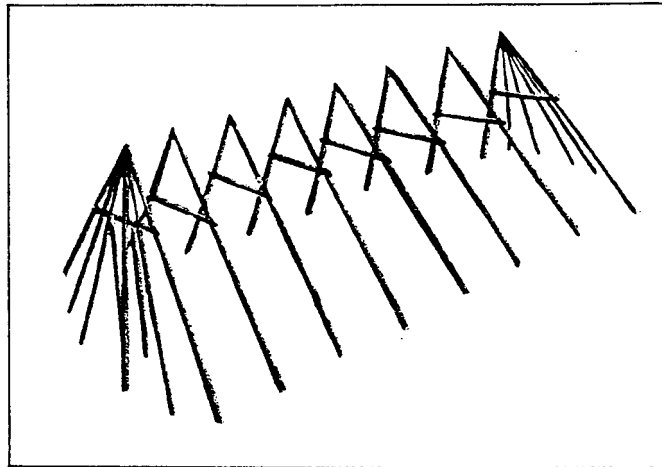
3. *Skilddak met geronde ente*

Voorbeelde van skilddakke met geronde ente kom in Puntjie (distrik Riversdal) voor, en bestaan tans uit 'n groep kapstylhuise wat deur die boere van die omliggende omgewing opgerig is (Figg. 89a-b & 90). Die boere het aanvanklik daar byeengekom om vis te vang en het later wonings waarin hulle gedurende hulle jaarlikse vakansie vir langer tydperke kon vertoef, opgerig.⁷¹

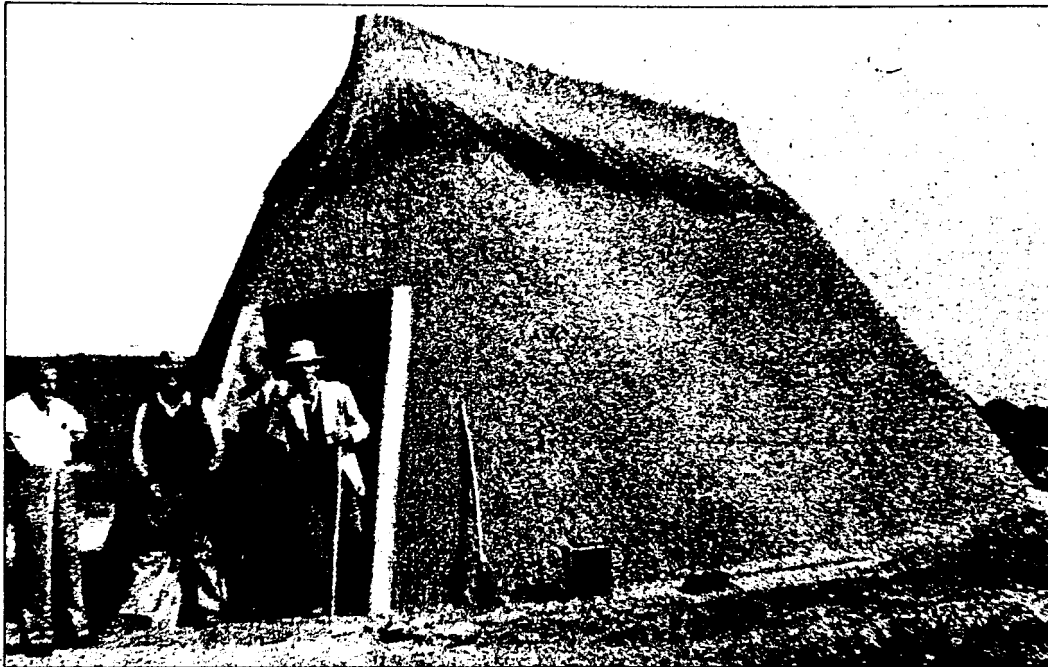
'n Bouer van dié huise, Chris van Wyk van Vermaaklikheid, het soos volg vertel:

My ma . . . is vandag [1982] 'n vrou van 85, toe sy jonk was, 'n kind, . . . was daar nog nie van die [kapstyl]huisies gewees op Puntjie nie. In die oorkant was daar gewees, maar hulle was nie hierdie tipe nie . . . hulle het meer blokke, houtblokke . . . gebruik vir mure, het hulle hom gestapel en dan het hulle hom 'n dak opgesit.⁷²

Dié eerste huisies was baie klein en is van die hout van skeepswrakke

a.

b.

Figuur 89. a. Raamwerk van 'n kapstylhuis by Puntjie, distrik Riversdal, Suid-Kaap, wat uit agt kappe bestaan het. Die radiale kapstyle van die geronde ente is duidelik sigbaar. (Tekening deur James Walton). b. Een van Puntjie se kapstylhuise. (Foto deur James Walton).

Uit: *Lantern* 11(1), July-September 1961, pp. 8 & 9.

Figuur 90. Kapstylhuise by Puntjie. Die vertikale plankbeskotte by die deure was donkergroen of -bruin geverf. (Foto deur James Walton).

Uit: *Lantern* 11(1), July-September 1961, front cover.

wat op die strand uitgespoel het, gebou. Dit is nie duidelik of die informant na kapstylhuise op lae mure of na volwaardige muurhuise verwys nie. Die huidige tipe kapstylhuise is waarskynlik eers sedert die eerste dekade van die 20ste eeu opgerig. Die boere het veral ook in die duineveld soortgelyke kapstylhuise vir hulle veewagters gebou.⁷³ Hoewel die kapstylhuise by Puntjie nie baie oud is nie, word dit tans nog op tradisionele wyse gebou, waarvan die konstruksiemetode van geslag tot geslag oorgedra is. Volgens Van Wyk het sy oupa dit vir sy pa geleer, wat dit op sy beurt weer vir hom geleer het.⁷⁴

Die kapstylhuise waarin gewoon word, is met die agterkante na die see gebou, wat ook die heersende windrigting is. Die deure is gevolglik in die teenoorgestelde kant weg van die wind geleë. Die kapstylhuise vir kookdoeleindes is, om 'n trek te verhoed, parallel met die strand gebou sodat die vuur nie te hoog brand en die dak dalk aan die brand raak nie.⁷⁵

Die grondplanne van Puntjie se kapstylhuise is reghoekig met geronde voor en agterkante. Dit is dus 'n tipe skilddak. Die huise is ongeveer 4,9 meter (16 voet) breed en 7,6 meter (25 voet) lank.⁷⁶ Dit is breër as die tradisionele breedte van 3,7 meter (12 voet) van die vroegste kapstylhuise by Puntjie en elders. Aan die een ent is 'n inspringende deuropening (Fig. 90). Daar was oorspronklik twee klein vensteropeninge, een oorkant die deur en die ander in een van die sykante. Tans is daar meer.⁷⁷ Binne word die huis deur 'n eenvoudige afskorting van doek of riet in 'n leef- en 'n slaapruiimte verdeel.⁷⁸ Die leefruimte is in die voorste gedeelte, met die slaapruiimte daaragter.⁷⁹

Met die oprigting van dié kapstylhuise word eerstens 'n slootjie gegrawe om die kapstyle en dekwerk in te laat, aangesien die grond die uitwaartse druk van die dakkappe moet teenwerk en die dekmateriaal verhoed dat wind en reënwater die huis binnedring.⁸⁰

Die dakkonstruksie bestaan uit agt of meer pare eweredig gespasiëerde kapstyle, terwyl die kapstylhuise vir kookdoeleindes uit ongeveer vyf kappe bestaan.⁸¹ Aanvanklik is daar van die blomsteele van die garingboom (*Agave americana*) as kapstyle gebruik gemaak.⁸² Tans word bloekompane (spesie van die genus *Eucalyptus*) uit die omgewing vir die doel gebruik.⁸³ Na bewering moet 'n bloekompaal een jaar lank in water lê om dit teen ongewenste kewers te beskerm.⁸⁴ Dit is 'n tradisionele metode, aangesien H. Cloete van die plaas Groot Constantia in 'n brief aan H. Swellengrebel jr. (15 Maart 1787) opgemerk het dat "De [Kaapsel] Yken in soorten zijn iets minder in prijs, omdat men ze een jaar in 't water moet laten leggen, als zijnde de worm onderhevig."⁸⁵ Die kapstyle word teen 'n helling van ongeveer 65 grade in die slootjie geplaas, waarna die kapstylkoppe van die teenoorstaande kapstyle langs mekaar geplaas en met 'n pen-en-gat verbind word.⁸⁶ Stewige houtpenne van olienhout (*Olea africana*) (ou-leen-hout in die volksmond) word sowat 40 sentimeter lank gesny en met 'n rasper rond gemaak.⁸⁷ 'n Gat met 'n diameter van ongeveer 25,4 millimeter (1 duim), en effens kleiner as die pen word met 'n awegaarboor deur elk van die twee pale geboor, waardeur die houtpen dan ingeslaan word.⁸⁸

Volgens 'n skets deur Walton (1961) van die dakraamwerk van 'n kapstylhuis by Puntjie, het die geronde ente elk uit vier radiale style wat bo by die nok bymekaar kom, met die deur tussen twee van die style, bestaan⁸⁹ (Fig. 89a-b). In Walton se *Cape Cottages* (1995) verskyn 'n foto (1985) van die dakraamwerk van 'n kapstylhuis by Puntjie, waarvan die raamwerk van die geronde ente uit 'n sentrale styl

bestaan wat van die grond na die nok van die laaste kap strek, met twee kortstyle aan beide kante hiervan (Fig. 91). Aan die kort ent waar die deur voorkom, strek die sentrale styl gevolglik vanaf die middel van die deur bo, tot by die nok.⁹⁰ Of beide metodes gelykertyd voorgekom het, en of die een die ander opgevolg het, is nie duidelik nie. Die kapstyle is paarsgewys deur hanebalke - wat deur middel van 'n pen-en-gat bevestig is - verbind.⁹¹

'n Deurkosyn, is vir die bo-en-onderdeur in die dakraamwerk ingebou.⁹² Die deur verspring na binne wat 'n tuitjie bo die deur oorbodig maak. Skarniere het uit beesvel, wat vrylik beskikbaar was, bestaan.⁹³ Die vensteropeninge is slegs met luike wat na bo oplig, afgesluit.⁹⁴

Dwarslatte van spaansriet (*Arundo donax*), 'n sterk soort riet met 'n blinkglad voorkoms wat in welige bosse groei, is horisontaal aan die kapbalke met biesietou (*Cyperus textilis*) vasgebind.⁹⁵ Die spaansriet waaraan die dekgoed geheg is, is van 'n rietbos in Vermaaklikheid wat vandag nog bestaan. Hierdie rietbos het vir die meeste huise in die omgewing van Vermaaklikheid riete voorsien.⁹⁶

Biesietou wat as bindmateriaal gebruik is, is op 'n spesiale manier vir hierdie doel voorberei. Nadat die biesietou gepluk is, is dit met 'n touklopper ('n rondgemaakte, 45 sentimeter lang houtstuk met handvatsel) geslaan, totdat dit vlas geword het. Die vlas is klam gehou deur nat sakke bo-oor te gooi, waarna dit onder 'n bossie gesit is om te keer dat dit uitdroog. Nog 'n metode om uitdroging te voorkom, was om, die biesietou in die waenhuis weg van direkte son op te hang.⁹⁷

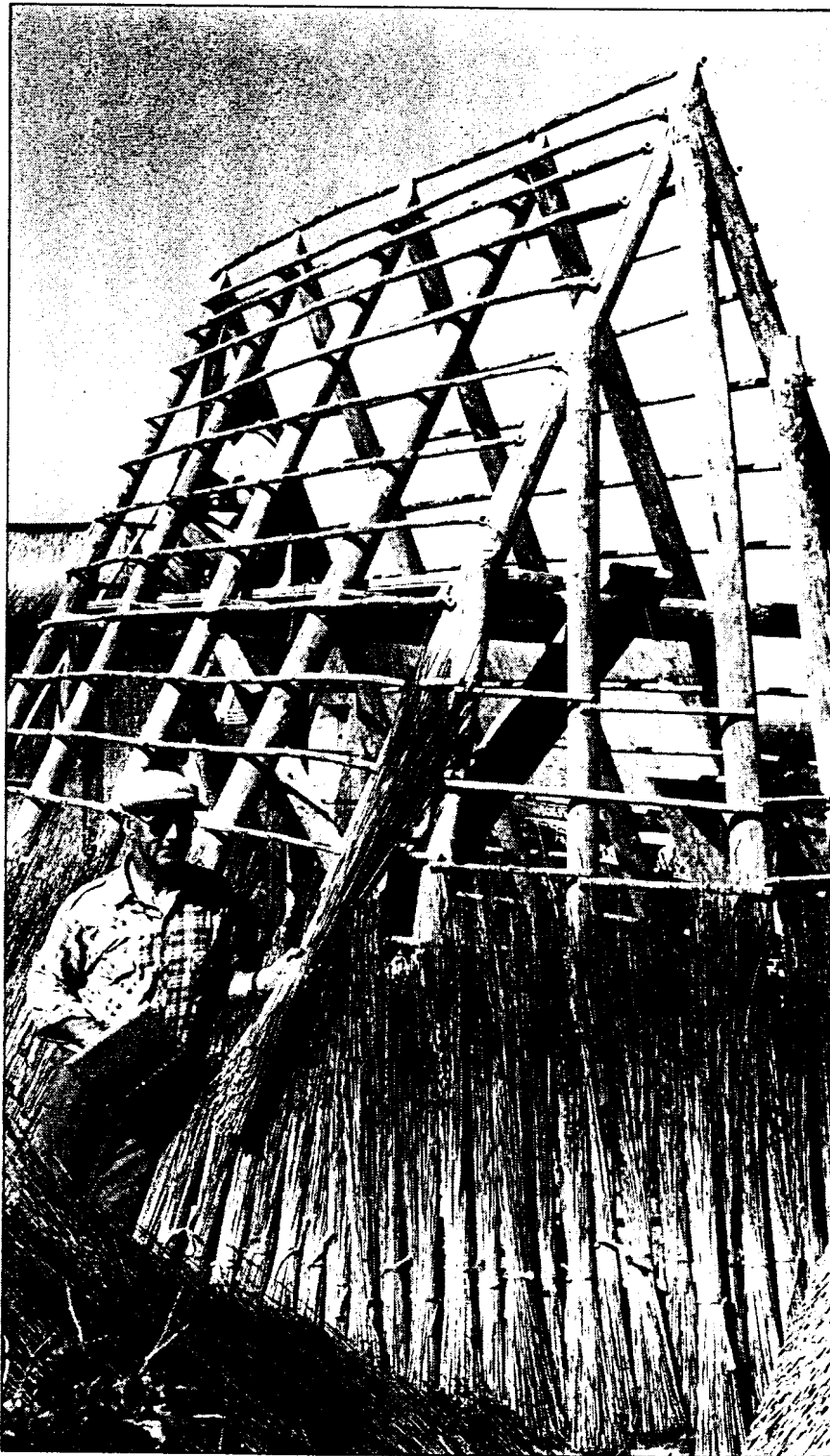
Papkuil (*Typha australis* of *T. capensis*) is aanvanklik as dekmateriaal gebruik en moes jaarliks gedurende die vakansieseisoen vanweë verwerking, vervang word. Later is riet wat in die "voorduine" van die omgewing voorkom, gebruik.⁹⁸ Riet is meer duursaam en aangesien dit opgedryf word, is dit ook beter teen sterk wind bestand.⁹⁹

Die riet wat aanvanklik in bondels gebind is om droog te word, word losgesny sodra dit teen die dakskild in posisie geplaas is¹⁰⁰ (Fig. 91). Die dekmateriaal is met biesietou of rou riempies wat uit beesvel gesny is en later met kommersiële bindtou, vasgewerk.¹⁰¹ Die opgedrewe dekmetode verskil van die trapsgewyse dekmetode wat by die bootvormige hartbeeshuis beskryf is (Kyk Hoofstuk V, pp. 159 & 161), deurdat die dekmateriaal eers met 'n dekspaan wat van 'n harde hout, soos byvoorbeeld stinkhout (*Ocotea bullata*) en later karriehout (spesie van die genus *Rhus*) gemaak is, gelyk geslaan word, voordat dit finaal vasgetrek word.¹⁰²

Die nok word waterdig gemaak deur bondels riet in 'n laag met 'n dikte van ongeveer 5 sentimeter en 'n lengte van ongeveer 1 meter met die snykant na bo, bo teen die een dakskild vas te werk. Die proses word aan die ander sy net so herhaal. Die riete word dan bo by die nok styf teen mekaar vasgewerk en gelykgemaak, waarna die bo-punte van die riete wat by die nok na onder wys, gelyk afgesny word.¹⁰³

Die muurgedeeltes in die kort gangetjie voor die deur is met 'n horisontale plankbeskot bedek¹⁰⁴ (Fig. 90). Die deure, vensterluike en beskot is aanvanklik van planke wat op die strand uitgespoel het, gemaak.¹⁰⁵ Die houtwerk was (ca. 1961) donkergroen of -bruin geverf.¹⁰⁶

Waar die kapstylhuise op sand gebou is, het grondvloere nie gedeug

Figuur 91. Die dek van 'n kookhut by Puntjie. Die dekker hou 'n dekspan in sy regterhand. (Foto deur André Pretorius, 1985).

Uit: J. Walton, *Cape cottages* (Cape Town, 1995), p. 63.

nie, en is streepsakke aanmekaar vasgewerk en oor die sand gegooi, waarna dit met houtpenne in die sand vasgeslaan is.¹⁰⁷

Volgens Van Wyk was die eerste kookplekke skerms wat uit takke en gespanne sakke bestaan het. Hierna is keëlvormige kookhutte opgerig (Vgl. Figg. 80 & 92). 'n Sirkel is uitgemeet en 'n slootjie gegrawe. Die sparre wat ook uit blomstele van die garingboom (*Agave americana*) bestaan het, is op eweredige afstande in die slootjie met die punte bymekaar in die middel bo, geplaas.¹⁰⁸ Dwarslatte is aangebring. Vir 'n deuropening is 'n ruimte tussen twee kapsparre ooggelaat. As gevolg van die keëlvorm van die hut het die opening nouer na bo geloop. Die opening is nie met 'n deur afgesluit nie.¹⁰⁹ Die dakraamwerk is tot 'n klein entjie van bo af gedek, sodat daar 'n opening was vir die rook om deur te ontsnap. Die kleiner kapstylhuise wat tans as kookhuise dien, dateer uit 'n later tydperk.¹¹⁰ Volgens R. de Jager het die kapstylhuise van Puntjie vroeër 'n gemeenskaplike buitebakoond gehad.¹¹¹

Kapstylhuise met geronde ente het ook elders in Suid-Afrika voorgekom. Op die plaas De Hoop, aan die voet van die suidelike hang van Platberg, tussen Ladybrand en Maseru, het kapstylhuise met geronde ente as buitegeboue gedien. 'n Spasie tussen twee kapstyle is in een van die geronde ente as ingang ooggelaat (Fig. 93). Die ingang het gevolglik nouer na bo geloop.¹¹²

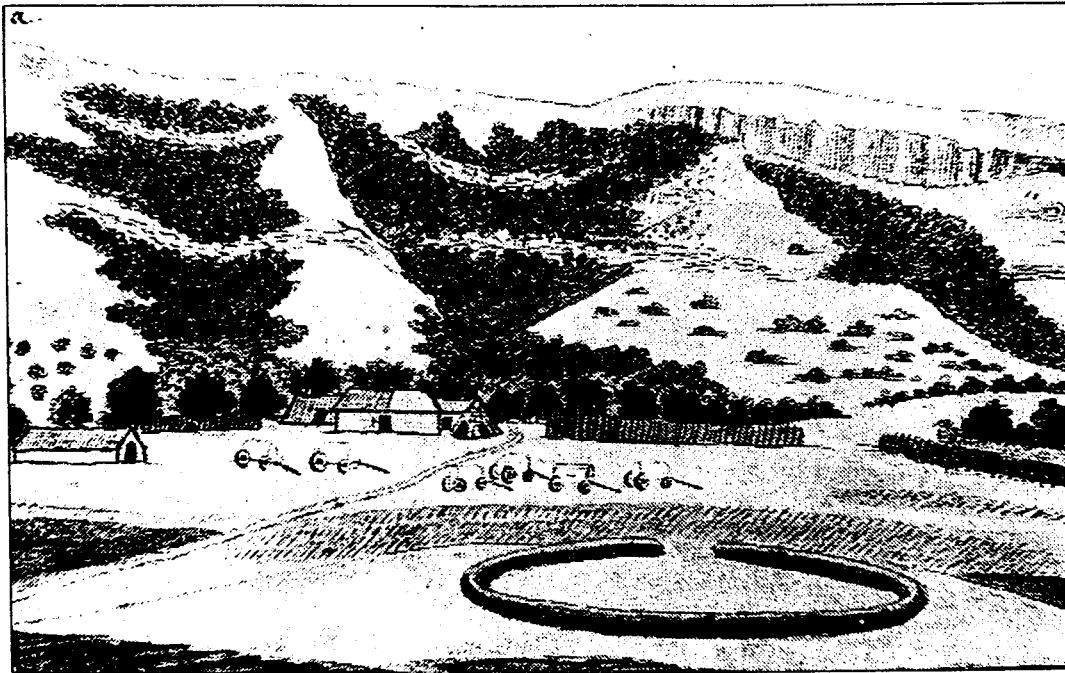
Identiese, maar groter strukture het as tabakdroogstore in die Gatsrandheuwels in die suide van Transvaal voorgekom. Op die plase Blauwbank of Vaalbank teen die suidelike hang van die Magaliesberg, is soos by die De Hoop voorbeeld, in een van die ente 'n spasie tussen twee kapstyle as ingang ooggelaat¹¹³ (Fig. 94). 'n Tabakdroogstoor op die plaas Blauwbank, 29 kilometer noordwes van Krugersdorp teen die suidelike hang van die Magaliesberg, het 'n ingelate deur in een van die geronde ente, identies soos dié van die kapstylhuise by Puntjie, gehad¹¹⁴ (Fig. 95).

4. *Die ontwikkelde kapstylhuis*

(a) *Saaldak*

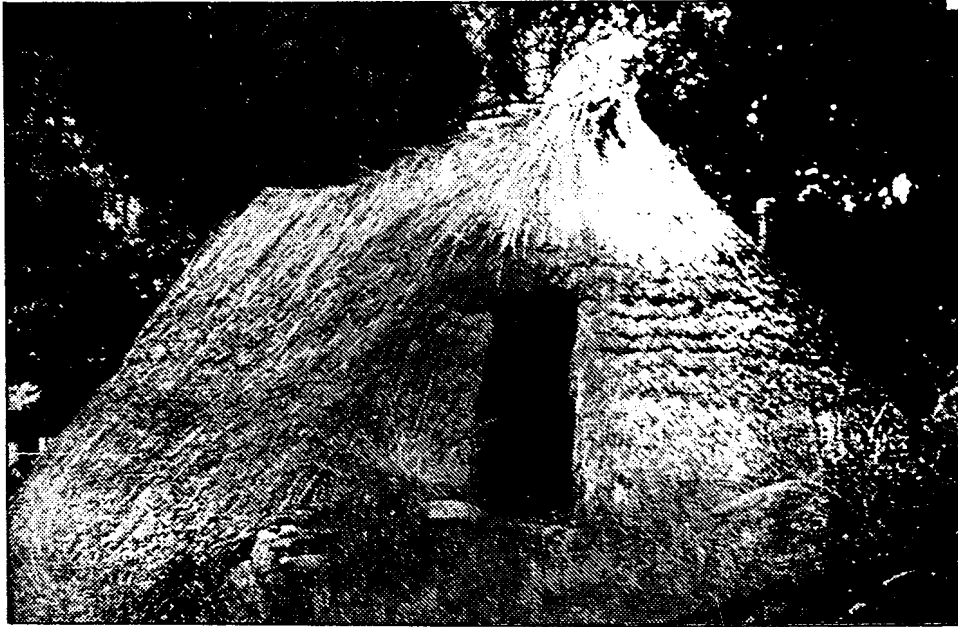
By 'n Wigvormige dakhuis met 'n saaldak van 9,1 meter (30 voet) lank en 3,7 meter (12 voet) breed, is die bruikbare vloeroppervlak ongeveer 19,5 vierkante meter (210 vierkante voet), terwyl die beweegruimte veel minder is. In teenstelling hiermee, is die vloeroppervlak van 'n muurhuis met dieselfde afmetings 33,5 vierkante meter (360 vierkante voet). Daar gaan by die wigvormige dakhuis dus 'n aansienlike hoeveelheid ruimte verlore. Om die probleem in 'n mate te bowe te kom, is die vloer laer as die omliggende grondvlak ingegrawe, of is die dakvoet op kort vertikale pale of lae mure geplaas. Omdat die onderste gedeelte van die dakmure van die bootvormige dakhuis byna vertikaal is, het daar in teenstelling met die wigvormige dakhuis min of geen ruimte verlore gegaan nie.

J.F. Häszner, het in sy *Huislyk geneeskundig handboek voor de ingezetenen van Nederlands Africa* (1793) geskryf dat hutte wat in die grond ingegrawe is, "hartebeesthuizen" genoem is. Hy het ook opgemerk dat die vloere klam was, wat vererger is deur die gewoonte om hulle een of twee keer per week met beesmis of skaap- of beesbloed te

Figuur 92. Links op die skildery, agter die opstal, is 'n kapstyl-huis met 'n deur in die sykant. Regs voor is 'n keëlvormige kookhut met twee ingange. Naby die huidige Somerset-Oos. (R. Gordon, *Die plaas van Willem Prinsloo by die Bosberg* (detail), skildery, s.a. (laat 18de eeu).

Uit: P.E. Raper & M. Boucher (Eds.), *Robert Jacob Gordon: Cape travels, 1777 to 1786 I* (Houghton, 1988), p. 109.

Figuur 93. 'n Kapstylhuis met geronde ente wat as 'n buitegebou gedien het, De Hoop, aan die voet van die suidelike hang van Platberg, tussen Ladybrand en Maseru. (Foto deur James Walton).

Uit: *Restorica* no. 10, December 1981, p. 3.

Figuur 94. 'n Kapstylstoor met geronde ente. Dit was waarskynlik 'n tabakdroogstoor op die plase Blauwbank of Vaalbank teen die suidelike hang van die Magaliesberg. (Foto deur Kassel, ca. 1900).

Krugersdorp Biblioteek, 1474.

Figuur 95. 'n Kapstylskuur vir die droog van tabak. Dit was op die plaas Blauwbank, 29 kilometer noordwes van Krugersdorp teen die suidelike hang van die Magaliesberg, Transvaal, ca. 1906. Die ingelate deur is soortgelyk aan dié by Puntjie.

Uit: L.V. Praagh (Ed.), *The Transvaal and its mines* (Johannesburg, 1906), p. 369.

smeer.¹¹⁵

Häsner verwys na 'n wigvormige dakhuis en moontlik 'n kapstylhuis, aangesien laasgenoemde meer algemeen as die ander twee dakraamtipes voorgekom het. Deur die vloer in te grawe, is nie net groter ruimte verkry nie, maar is in teenstelling met 'n lae muurtjie, ook 'n besparing aan boumateriaal bewerkstellig.¹¹⁶ Häsner het ongelukkig geen verdere inligting oor dié huise verstrek nie. Verwysings na huise waarvan die vloere ingegrawe is, kon ook nie in ander tydgenootlike getuienis gevind word nie. Aangesien die gebruik algemeen in Wes-Europa voorgekom het, is daar geen rede om Häsner se waarneming in twyfel te trek nie.

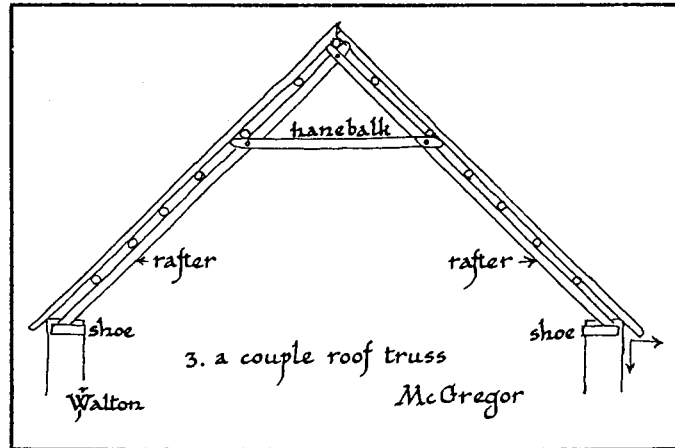
Waar 'n kapstylhuis direk op die grond gebou is, het die grond die uitwaartse druk van die kapstyle wat in die grond ingeplant was, teen-gewerk. In die geval van 'n muurhuis, het 'n bintbalk dié funksie verrig. 'n Ontwikkelde kapstylhuis was te laag om van 'n bintbalk gebruik te maak en om te verhoed dat die uitwaartse druk van die kapstyle die bokant van die symure beskadig en om die druk oor die breedte van die muur te versprei, is 'n kort stukkie hout deur die muur naby die muurkop ingebou¹¹⁷ (Fig. 96). Die kapstylvoete is dan afgeskuins en op die skoene bevestig.¹¹⁸ Omdat die kapstylvoete op 'n lae muur gerus het, het dit ook nie soos wanneer die kapstylvoete in die grond ingeplant is, verrot nie en het dit 'n meer permanente huis tot gevolg gehad.

Sommige bouers van kapstylskure in die Heidelberg (Suid-Kaap) omgewing, het die stylvoete op twee rye kort stewige regop pale van ongeveer 0,6 meter (2 voet) hoog geplaas, wat bykomend deur skuins gevurkte stutte ondersteun is (Fig. 97). Die hele raamwerk is deur middel van die pen-en-gatverbinding bevestig. Latte of dik riete waarop die dakbedekking vasgewerk is, het op die kapstyle gerus. 'n Paal is in die middel van die gewel ingeplant. Hierdie paal en die laaste kapstyl is met dwarslatte verbind, waarop die dekmateriaal vasgewerk is, terwyl die oorblywende helfte as ingang gedien het.¹¹⁹

Josias P. Hoffman (1807-1879) het in 'n skets die nedersetting van die eerste Britse Port Natal setlaars, gelei deur Fynn en Farewell (1825), uitgebeeld. Links voor is 'n ontwikkelde dakhuis met oordekte gewels¹²⁰ (Fig. 98). 'n Soortgelyke saaldakvormige kapstylhuis op lae mure is in ca. 1873 in die "Middle Creek", van die alluviale goud-delwery in Pelgrimsrus gefotografeer¹²¹ (Fig. 99).

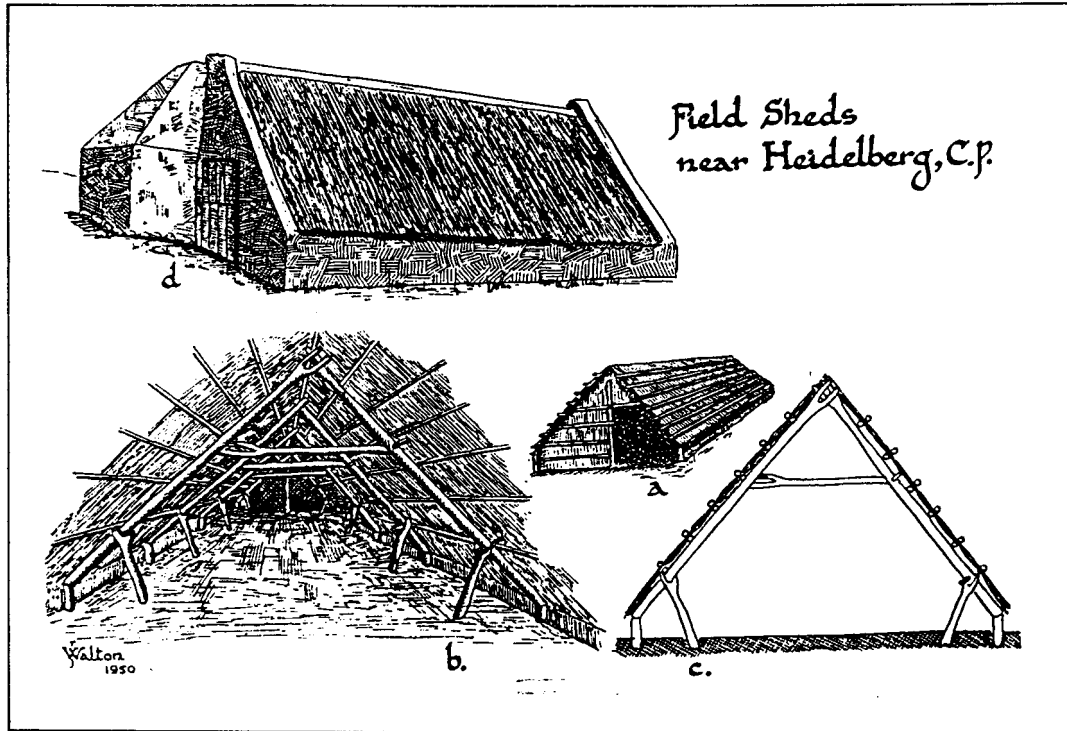
Die Volksboukundige Vereniging van Suid-Afrika het in ca. 1969 die ruïnes van twee kapstylhuise op lae mure te Goedverwacht en Wittewater in die Piketberg gedokumenteer (Figg. 100 & 101). Die symure van die voorbeeld by Wittewater het uit ongelaagde ruklip en die voorgewel uit rou stene bestaan. Ses pare kapstyle en drie dwarslatte het tydens dokumentasie nog bestaan. Dit is opmerklik dat hanebalke by al die kapstele ontbreek het.¹²²

Ontwikkelde kapstylhuise met saaldakke en reguit vrystaande entgewels met uitgeboude vuurherde teen die voorgewels, het spesifiek in die omgewing van Vermaaklikheid, Heidelberg en Riversdal, Suid-Kaap, voorgekom. Enkele voorbeelde bestaan tans nog. By al hierdie huise is die deur na links of regs geplaas om die vuurherd en skoorsteen teen die gewel langs die deur te kon akkommodeer. Walton het in 1950 'n voorbeeld naby Heidelberg (Fig. 97), en in 1961 twee, een by Puntjie en een in Vermaaklikheid, gedokumenteer¹²³ (Figg. 102 & 103). Die

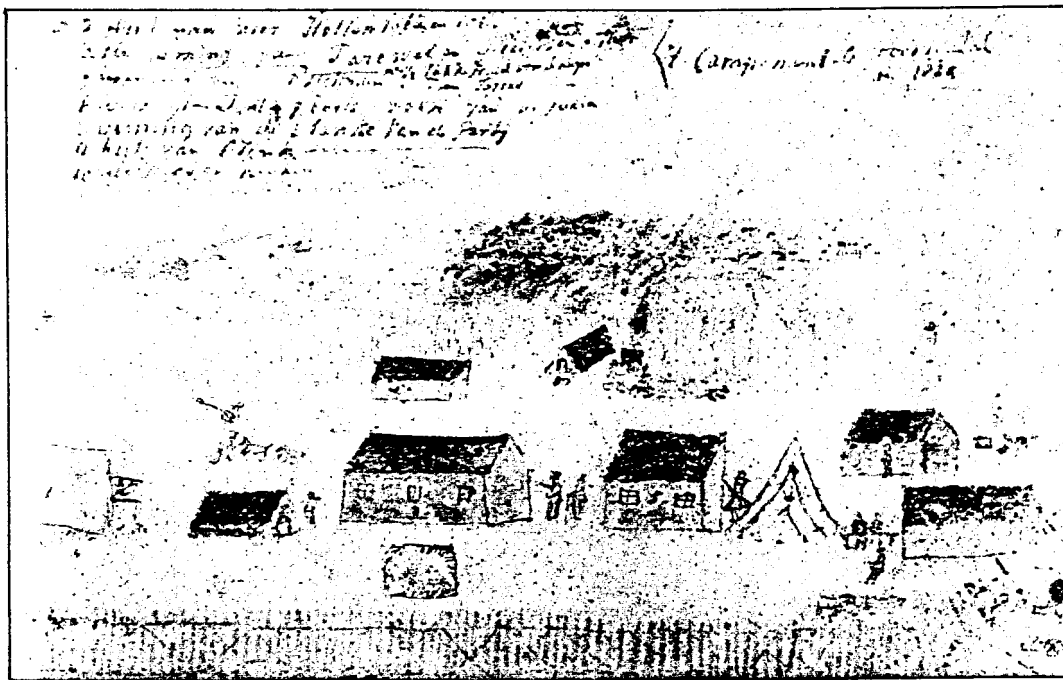
Figuur 96. 'n Dakkap op lae mure, McGregor, Wes-Kaap. Die skoene in die muur waarop die kapstylvoet bevestig is, word onder meer aangedui. (Tekening deur James Walton).

Uit: *South African Journal of Cultural History* 31(1), January 1986, p. 20.

Figuur 97. a-c. 'n Kapstylskuur, Heidelberg, Kaap. Die kapstylvoete is op kort stewige regop pale met 'n pen-en-gat verbind. Die kapstyle word verder deur skuins gevurkte stutte ondersteun, waarin dit eweneens met 'n pen-en-gatverbinding bevestig is. d. 'n Ontwikkelde kapstylhuis met 'n vuurherd teen die vrystaande voorgewel, naby Heidelberg, Suid-Kaap. (Tekeninge deur James Walton, 1950).

Uit: *Homesteads and villages of South Africa* (Pretoria, 1965), p. 50.

Figuur 98. Nedersetting van die eerste Port Natal setlaars gelei deur Fynn en Farewell. In die middel agter is 'n wigvormige dakhuis, met 'n ontwikkelde dakhuis links voor. Beide strukture het deure in die gewels wat bo gerond is. (Skets deur Josias Hoffman, 1825).

Uit: C. Venter, *Groot Trek* (Kaapstad, 1985), p. 55.

Figuur 99. Twee kapstylhuise op lae symure in die "Middle Creek", Pelgrimsrus, Oos-Transvaal, ca. 1873.

Pelgrimsrus Argiefbewaarplek, 519-18.

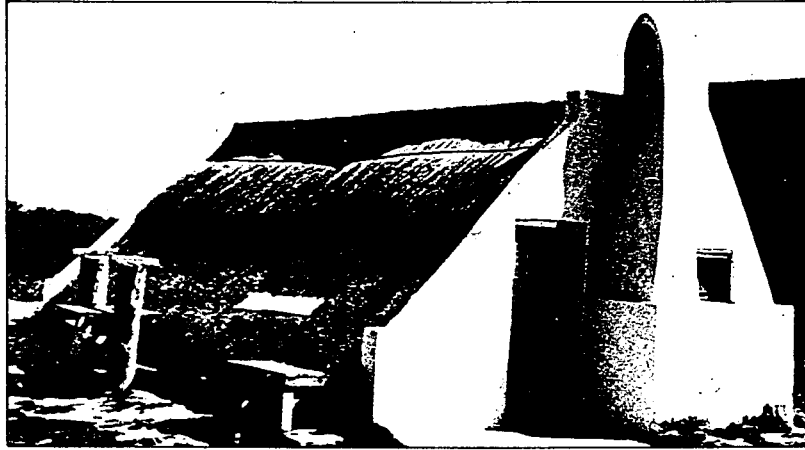
Figuur 100. Die ruïne van 'n saaldakvormige kapstylhuis met lae symure te Goedverwacht, Piketberg, Wes-Kaap, ca. 1969.

Kaapse Argiefbewaarplek, 1/8 6A 148.

Figuur 101. Die ruïne van 'n saaldakvormige kapstylhuis met lae symure. Die symure bestaan uit ongelaagde ruklip en die voorgewel uit rou stene, Wittewater, Piketberg, Wes-Kaap ca. 1969.

Kaapse Argiefbewaarplek, 1/9 6A 160.

Figuur 102. 'n Ontwikkelde kapstylhuis met vrystaande gewels, 'n dakvenster en vuurherd, Puntjie, distrik Riversdal, Suid-Kaap. (Foto deur James Walton).

Uit: *Restorica* no. 10, December 1981, p. 5.

Figuur 103. 'n Ontwikkelde kapstylhuis met ongelaagde ruklipmure, vrystaande gewels en 'n vuurherd, Vermaaklikheid, Distrik Riversdal, Suid-Kaap. (Foto deur James Walton).

Uit: *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.

ontwikkelde kapstylhuis by Puntjie het 'n uitgeboude vuurherd regs van die deur gehad. Die vuurherd is deur 'n klein venstertjie verlig, terwyl die res van die voorste gedeelte van die huis deur 'n luik in die dak wat na bo opgelig kon word, verlig is. Daar was waarskynlik ook 'n venstertjie in die agterste gewel. Die mure van die huis was gepleister en afgewit. In die geval van die ontwikkelde kapstylhuis in Vermaaklikheid was die uitgeboude vuurherd links van die deur. Die mure het uit ongepleisterde, ongelaagde ruklip bestaan. Die voorbeeld naby Heidelberg is soortgelyk aan laasgenoemde, maar was afgepleister en afgewit (Fig. 97).

E. Barnard het 'n ontwikkelde kapstylhuis op die plaas Duinerug in die distrik Heidelberg gedokumenteer wat uit ca. 1912 dateer¹²⁴ (Fig. 104). Die huis is met ongelaagde ruklip gebou en het 'n reguit voor-gewel met 'n uitgeboude vuurherd langs die deur. Die agterkant het nie 'n gewel nie, maar 'n skuins skilddakvlak met 'n klein venstertjie bo-op die lae muur wat in die dakskild ingelaat is.

Gemeenskaplike kenmerke ten opsigte van die bou en materiaal van die ontwikkelde saaldakvormige kapstylhuise in die Vermaaklikheid-, Heidelberg- en Riversdal- omgewings word vervolgens beskryf.

'n Fondament is op die gekose terrein afgemerkt, waarna lyne volgens die breedte van die mure wat tussen 40 en 60 sentimeter gewissel het, gestee is. Die fondament is tot by die harde klipoppervlakte gegrawe, wat in die geval van Vermaaklikheid nie baie diep was nie.¹²⁵

Mure was óf opgeklei, óf van klip, soosie, rou- of gebrandesteen gebou.¹²⁶ Indien geskikte klip in die omgewing beskikbaar was, is die mure met klip en dagha wat in die meeste gevalle uit 'n mengsel van grond, klei, strooi of gruis uit die onmiddellike omgewing van die bouwerk bestaan het, gebou. Klip wat vir boudoeleindes gebruik is, was meestal sandsteen, wat met 'n stomp byl in 'n ruwe blokvorm gekap is.¹²⁷

Uit die volksmond, kom twee benamings vir die dekmateriaal voor, naamlik "mannotjies-" en "wyfieriet". Mannotjiesriet word in die wintermaande (Mei tot Augustus) geoes. Dit is 'n geharde riet wat in Vermaaklikheid en omgewing voorkom en wat die elemente vir solank as veertig jaar kan trotseer. Wanneer die riet gedroog word, word dit skuins teen die afgesnyde rietpol of bossies gelê. Wyfieriet word in die somer (Desember tot Januarie) geoes. Hierdie riet is geskik vir 'n droë klimaat en hou ongeveer tien jaar in Vermaaklikheid en omgewing en kom in die duineveld in die rigting van Riversdal voor. Die riet moet plat gelê word om droog te word. Snytyd tot bindtyd is ongeveer een maand.¹²⁸

Vir die vaswerk van die dekmateriaal van 'n ontwikkelde kapstylhuis, is 'n kort naald naby die mure gebruik, terwyl die voet van die dak met 'n voetspaan ('n plat hout met 'n handvatsel aan die onderkant), gelyk geslaan is.¹²⁹

Die huise is binne deur middel van 'n eenvoudige afskorting van materiaal, riet- of 'n gepleisterde rousteenmuur, wat nie tot teen die dak gestrek het nie, in 'n leef- en slaapruiimte verdeel. In uitsonderlike gevalle is 'n enkel rousteenmuur tot teen die dak opgebou.¹³⁰

'n Klein venstertjie met ruite het in die agterste gewel voorgekom, terwyl daar in sommige gevalle geen vensteropeninge was nie.¹³¹ Die

Figuur 104. 'n Ontwikkelde kapstylhuis met 'n vuurherd teen die vrystaande voorgewel, op die plaas Duinerug in die distrik, Heidelberg, Suid-Kaap, ca. 1912.

Uit: *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 59.

deuropening was dan die enigste bron van lig.

Die kapstylhuise in dié streke het vroeër almal kleivloere gehad. Die vloere is gereeld met vars beesmis wat met water verdun is gesmeer. Soms is die vloere nie hiermee behandel nie.¹³²

Die fotograaf A. Pretorius het op die plaas Botterkloof, naby Stilbaai, Suid-Kaap, 'n ontwikkelde eenvertrek kapstylhuis met vrystaande entgewels en 'n massiewe vuurherd teen die een gewel gedokumenteer (Fig. 105). Die deur is in een van die lang sye geplaas waar dit 'n tuitjie vorm. Die boumateriaal bestaan uit ruwe klip en dagha wat afgewit is.¹³³

Ontwikkelde kapstylhuise met rukklipmure op die plaas Kafferskloof in die Piketberg is van besondere belang aangesien dit nie elders in die omgewing aangetref word nie (Fig. 106). Die voorbeeld hier ter sprake bestaan uit 'n saaldak met oordekte gewels, met die deur in een van die lang sye onder 'n skaapboudgewel. Van die strukture dien as tabakdroogstore, waenhuse en soms as slaapkamers.¹³⁴

(b) *Skilddak*

Lourens Christian de Klerk, wat die Groot Trek as kind meegemaak het, beweer:

. . . die eerste hartbeeshuisies werd al opgerig in de laers na die groot moord [Bloukrans, 17 Februarie 1838].

In die begin was die huisies nie meer als 'n langwerpige vierkant van sooi-mure, met 'n riet-of grasdak daarop. . . [N]adat Pretorius Dingaen onderwerp had, het verskeie mense, vooral op Pietermaritzburg, en in die omgewing, beter huisies beginne oprig. Dit was ook nog maar hartbeeshuise, . . . dikwels met 'n 'wolwe-end' dak.¹³⁵

'n Hartbeeshuis met 'n "wolwe-end dak" is:

'n Dak waarvan die lengte van die vors korter is als die lengte van die huis, sodat dit met 'n skuine afdak of géwel gedek word. Die mure is meestal nie hoër als 'n voet of ses nie, sodat die deur bôkant die mure uitstaat, en ook onder 'n soort van afdak gebreng word. Binne dien die mure onder die dak dan als bergplek vir allerlei voorwerpe.¹³⁶

Soortgelyke kapstylhuise met lae ongelaagde rukklipmure met die deur in een van die lang sye onder 'n skaapboudgewel kom op die plaas Kafferskloof in die Piketberg voor waar dit soos reeds genoem, as tabakdroogstore, waenhuse en soms as slaapkamers dien¹³⁷ (Fig. 106).

Op die plaas Rosendal in die distrik Ceres, Wes-Kaap was 'n ontwikkelde kapstylhuis met 'n skilddak¹³⁸ (Fig. 107). Die ingang was in een van die symure onder 'n skaapboudgewel. Die vuurherd was teen een van die entmure wat uit 'n gekombineerde gewelent en 'n skilddakvlak bestaan het.

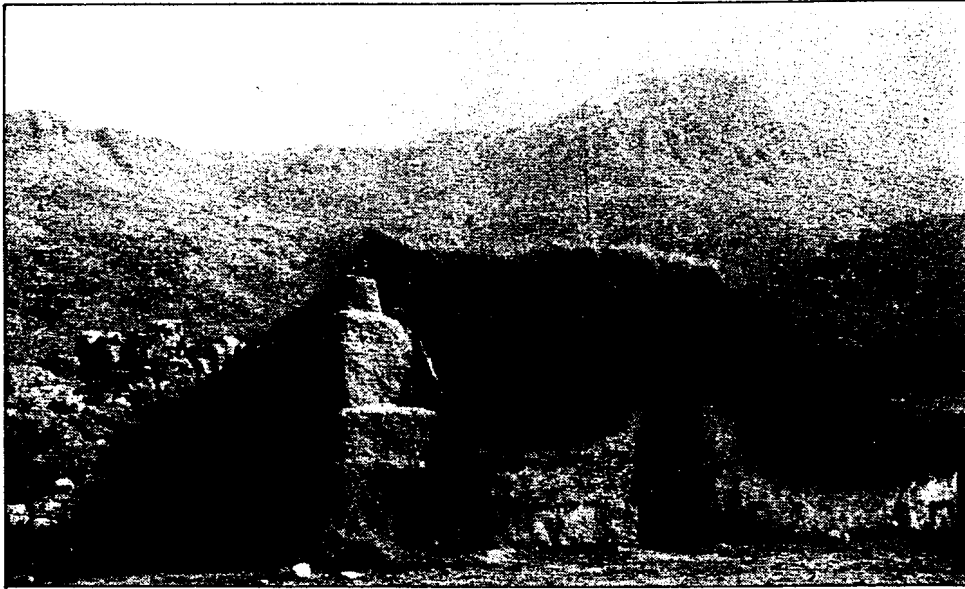
Figuur 105. 'n Ontwikkelde kapstylhuis met vrystaande gewels en 'n vuurherd, Botterkloof, naby Stilbaai, Suid-Kaap. (Foto deur André Pretorius, 1992).

Uit: J. Walton, *Cape cottages* (Cape Town, 1995), p. 67.

Figuur 106. Ontwikkelde kapstylhuise op die plaas Kafferskloof in die Piketberg, Wes-Kaap. Die betrokke buitegeboue is van besondere belang, aangesien dit nie elders in die omgewing aangetref word nie. Dit dien as tabakdroogstore, waenhuise en soms as slaapkamers. (Foto deur James Walton).

Uit: *Restorica* no. 12, October 1982, p. 9.

Figuur 107. 'n Ontwikkelde kapstylhuis met 'n skilddak en 'n vuurherd. Die vuurherd is teen 'n gekombineerde gewelent en 'n skilddakvlak geplaas, Rosendal, distrik Ceres, Wes-Kaap.

Uit: H. Fransen & M. Cook, *The old houses of the Cape: a survey of the existing buildings in the traditional style of architecture of the Dutch-settled regions of the Cape of Good Hope* (Cape Town & Amsterdam, 1965), p. 190.

'n Foto van 'n skilddakvormige kapstylhuis op lae ongelaagde ruklipmure, vermoedelik iewers in die Noordweste, het 'n tuitjie in een van die lang symure; byna identies soos die kapstylhuis wat Dingley afgebeeld het¹³⁹ (Fig. 108).

Skilddakvormige kapstylskure waarvan die kapstylvoete op stewige kort regop pale bevestig is, kom algemeen in die Waterberg in Noord-Transvaal voor. Die ruimtes tussen die regop pale is gewoonlik oopgelaat¹⁴⁰ (Fig. 109).

B. Die vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie

1. Saaldak

In teenstelling met die kapstylhuis het die wigvormige dakhuis met 'n vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie volgens die beskikbare bronne slegs in dele van die Wes-, Suid- en Oos-Kaap voorgekom. Teen 1961 het Walton dié tipe dakraamwerk nog net in die Langkloof, Suid-Kaap, aangetref. Hy skryf in "Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa" (1961):

The roof houses in this long valley [Langkloof] are also of a type not found elsewhere in South Africa. They have a framework consisting of a ridge-pole carried on two or more pairs of rafters which cross at the apex to form a V, in which the ridgepole rests.¹⁴¹

Skrywer kon gedurende veldwerk geen voorbeelde van wigvormige dakhuisse met hierdie tipe dakraamkonstruksie vind nie. Omdat die kapbene by die nok gekruis het om 'n V te vorm waarin die nokpaal rus, kan die kenmerkende V's op die nokke by 'n paar Africana-prente van wigvormige dakhuisse waargeneem word.

Van Riebeeck het op 16 Julie 1652 in sy *Dagregister* opgemerk dat die koloniste ". . . onder tente van oudt seijldoeck behelpen,"¹⁴² wat volgens hom koud en ongemaklik was en wat een van die groot oorsake van toenemende siekte was.¹⁴³

In die 17de-eeuse Nederland het daar verskillende tentvorms voorgekom. Een voorbeeld was 'n tent met 'n vierkantige grondplan met 'n tentdak. Dié tent het 'n tentpaal in die middel waar die vier skuins driehoekige dakvlakke bymekaar kom, gehad. 'n Tweede voorbeeld is tente met reghoekige grondplanne wat gewoonlik in Duitse en Hollandse tent- of skilddakke verdeel is. Die Duitse dakke het uit twee skuins vlakke (saaldak) en die Hollandse, uit vier skuins vlakke (skilddak) waarvan die driehoekige- of entvlakke die skilde genoem is, bestaan.¹⁴⁴

Uit 17de-eeuse Nederlandse piktorale bronne is dit duidelik dat die Duitse tent- of *schilddak* (saaldak) die gewildste was. Dit was ook die eenvoudigste vorm wat nie noodwendig 'n voorafvervaardigde tent veronderstel het nie. By dié tent het twee tipes raamwerke voorgekom. Eerstens kon dit uit 'n horisontale *tentbalk* waarvan die entpunte op twee loodregte *tentpalen* gerus het, bestaan.¹⁴⁵ Die tweede tipe raamwerk het uit twee of meer kappe waarvan elk uit twee skuins *tentpalen* saamgestel was, bestaan. Die *tentpalen* het bo gekruis om 'n V, waarin die *tentbalk* gerus het, te vorm (Fig. 42). Hierdie tipe raamwerk was baie gewild. In beide gevalle is 'n reghoekige seil oor

Figuur 108. 'n Ontwikkelde kapstylhuis met ongelaagde ruklipmure en 'n skilddak. Die deur is in een van die lang sye. Waarskynlik Noordwes-Kaap, 1983.

TPA Biblioteek- en Museumdiens, M83-210-103.

Figuur 109. 'n Skilddakvormige kapstylskuur waarvan die kapstylvoete op lae vertikale pale bevestig is, Waterberg, Noord-Transvaal. (Foto deur S. Miller, 1989).

TPA Biblioteek- en Museumdiens, M89-13D-26.

die *tentbalk* getrek om 'n saaldak te vorm. Die sluitgewels is elk met 'n driehoekige seil bedek, waarvan die voorste in twee klappe verdeel was om die ingang te vorm.¹⁴⁶ Om die tent staande te hou is die tentpale met stormlyne aan tentpenne in die grond vasgemaak. 'n *Greppe* (voortjie) is om die tent (behalwe voor die ingang) gegrawe wat die afloopwater tydens reën weg gelei het.¹⁴⁷

Die Duitse *tent-* of *schilddak* was dus nie noodwendig 'n voorafvervaardigde tent wat net opgeslaan moes word nie, maar kon as gevolg van die eenvoud daarvan as 't ware op die terrein uit 'n paar pale en 'n stuk seil saamgestel word. Aangesien die koloniste se tente uit ou seildoek bestaan het, word daar afgelei dat dit waarskynlik laasgenoemde soort tent was waarin hulle gewoon het.

Op 'n kaart van Dassen-eiland, gedateer 1656 verskyn daar afbeeldings van 'n wigvormige dakhuis met 'n deur in die sluitgewel, asook 'n muurhuis met 'n saaldak en 'n deur in die entmuur¹⁴⁸ (Fig. 110). Die geboue is waarskynlik reeds in 1654 gebou toe Jan van Riebeeck in Oktober geskryf het: ". . . omme wat riedt ende hout te halen, tot een goede loods op 't Dasseneijlandt . . . te maecken . . ." ¹⁴⁹ Die volgende maand het Van Riebeeck geskryf ". . . sijlieden nu mede besigh een huijs van steene muijren met kleij te metselen, welcke steen ende kleij daer fraij te vinden sij . . ." ¹⁵⁰

Hoewel Walton die mening huldig het dat die betrokke dakhuis 'n kapstylhuis was,¹⁵¹ kan nie daarmee akkoord gegaan word nie, aangesien die kenmerkende V's van die vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie op die nok van die huis sigbaar is. Die V van die vierde kap by die voor-gewel, is nie afgebeeld nie, maar is nie noodwendig afwesig nie.

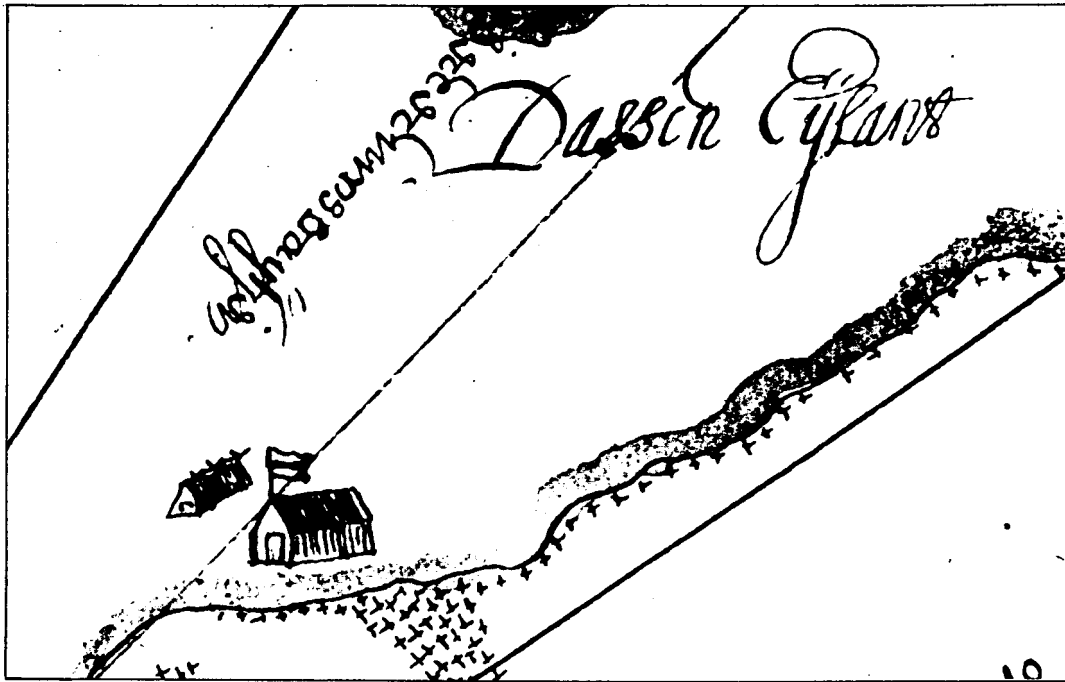
Die dakraamkonstruksie verskil van dié van 'n seiltent met 'n soortgelyke konstruksie deurdat die nokpaal die kapsparre wat by die tent afwesig is, ondersteun. Die kapbene was gewoonlik, maar nie altyd nie, deur 'n hanebalk verbind. Die drakappe is deur middel van 'n pen-en-gat bevestig, terwyl die kapsparre eweneens met 'n pen-en-gat of met spykers aan die nokbalk vasgeslaan is.¹⁵²

Van Riebeeck het in sy *Daghregister* opgemerk dat riet onder meer na Dassen-eiland verskeep is,¹⁵³ wat ongetwyfeld vir dekwerk bedoel was. Uit die afbeelding van die dakhuis op die kaart is dit duidelik dat die gewel nie soos die dakskilde met riet gedek is nie.¹⁵⁴ Dit kon onder meer uit afgepleisterde vlegwerk óf soos die muurhuis daarnaas, uit klip en dagha bestaan het.¹⁵⁵

Die kunstenaar Johannes Schumacher het in ca. 1776-1777 'n plaas in die Kamdeboo (streek suid van Graaff-Reinet, Agter-Bruintjieshoogte en die Sneeu-berg wat ooswaarts tot by Pearston en Somerset-Oos strek) waarop 'n aantal dakhuisse met twee vurke elk voorkom (Fig. 111), afgebeeld. Van die huise het uit saaldakke met 'n deur in die sluit-gewel soos die voorbeeld op Dassen-eiland hierbo, bestaan.¹⁵⁶

2. *Skilddak met geronde ente*

In dieselfde skildery van Schumacher hierbo, is 'n groot wigvormige dakhuis met geronde ente en 'n deur in die lang sykant afgebeeld. Die raamwerk van die geronde ente het ongetwyfeld uit radiale sparre wat aan beide kante bo by die drakappe bymekaarkom, bestaan.¹⁵⁷

Figuur 110. 'n Wigvormige dakhuis met 'n vorkondersteunde-nokpaal-konstruksie op Dassen-eiland. Die dakhuis is vermoedelik reeds in 1654 gebou. (Anoniem, *Dassen-eiland* (detail), geïllustreerde kaart, 1656).

Kaapse Argiefbewaarpark, ACC 1290 M1/19.

Figuur 111. Agter is 'n groot wigvormige dakhuis met geronde ente en 'n deur in die lang sykant. Links voor is drie wigvormige dakhuise in die vorm van saaldakke, met die deur telkens in die gewel. Links van laasgenoemde is 'n ontwikkelde dakhuis met 'n deur in die lang sykant. By al die huise is van die vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie gebruik gemaak. Kamdeboo (streek suid van Graaff-Reinet, Agter-Bruintjies-hoogte en die Sneeberg wat ooswaarts tot by Pearston en Somerset-Oos strek). (Johannes Schumacher, *'n Plaas in die Kamdeboo*, skildery, 1776-77).

Uit: J.J. Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika* (Kaapstad, 1972), p. 186.

By Avontuur, Langkloof, distrik Uniondale, Suid-Kaap was daar 'n wigvormige dakhuis waar die deur in een van die geronde ente teen dieselfde hoek as die dakvlak aangebring is¹⁵⁸ (Fig. 112).

Walton het in 1961 (of vroeër) 'n plaasstoor met 'n vurkondersteundepaalkonstruksie by Nolls Halt, in die Langkloof gedokumenteer waarvan die voorgewel uit onverwerkte klip en dagha bestaan het (Fig. 113a-b). Die raamwerk van die geronde agterkant was uit vier radiale sparre wat bo by die laaste drakap bymekaargekom het, saamgestel.¹⁵⁹ Die vorm van die huis was dus 'n samevoeging van die saaldak en die dak met geronde ente.

3. Die ontwikkelde dakhuis

(a) Saaldak

Die militêre kommandeur aan die Kaap, geograaf, ontdekkingsreisiger en kunstenaar R.J. Gordon (1743-1795) het van Junie 1779 tot Januarie 1780 'n reis van Kaapstad na die Oranjerivier onderneem. Gedurende hierdie reis het Gordon self - of 'n anonieme kunstenaar wat die reis meegemaak het - in die Swartland (die huidige distrik Malmesbury), 'n plaaswerf getiteld *Uitsig op 'n Kaapse koring, wyn en veeplaas* (1780), 'n saaldakvormige huis met oordekte gewels op lae symure afgebeeld¹⁶⁰ (Fig. 114). Die V's van die vurke by die voor- en agtergewels is duidelik sigbaar. Daar is 'n vollengte deur in die voorgewel en twee luikbedekte vensteropeninge in die skuins dakvlak. Die lae mure, voorgewel en deur is uit vertikale elemente saamgestel wat moeilik herkenbaar is en wat moontlik 'n plankbeskot kan voorstel.

C.I. Latrobe, het op 30 April 1816 net buite die Langkloof in die omgewing van die Ezeljagtrivier op die plaas Klippedrift, van Dawid Fourie in 'n ontwikkelde dakhuis, waarskynlik met 'n vurkondersteundepaalkonstruksie, oornag. Hy het die gebeure in sy *Journal of a visit to South Africa in 1815 and 1816* (1818) beskryf:

The farmer immediately gave us the only room he could spare, which was at one end of what is called a hartebeest-house, being a roof, put upon a wall about two feet in height. But the building, though very small, was new, and clean, with two bed-steads in it. Of these Brother and Sister Schmitt occupied one, I the other, and Mr. Melville the floor. Brother Stein put up with the only vacant spot remaining, under the bed-steads.¹⁶¹

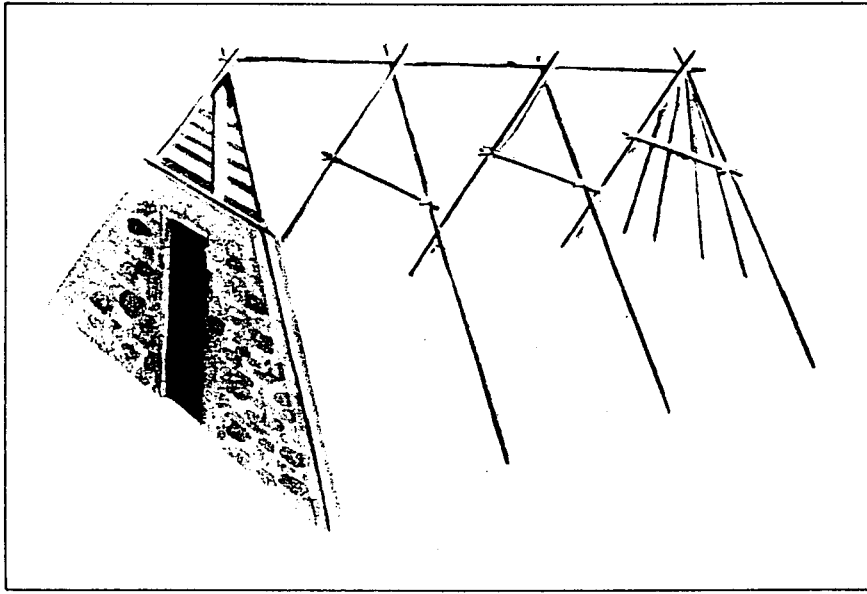
Die museumkundiges Fransen en Cook het in 1965 of vroeër 'n ontwikkelde dakhuis in die dorpie Krakeelrivier in die Langkloof gedokumenteer (Fig. 115). Die huis is egter veel breër as die norm. Die vrystaande entgewels is gepleister en afgewit, terwyl die lae symure wat deur die dakoorhang beskerm word ongepleister en -geverf gelaat is.¹⁶²

'n Streeksverskil is deur Fransen en Cook in die dorpie Tweerivieren in die Langkloof aangetref (Fig. 116). Waar die gewels by die soort huise gewoonlik uit vrystaande gewels bestaan, is die gewels in die betrokke geval oordek. In teenstelling met die voorbeeld by Krakeelrivier, is die deur in die middel van die gewel met die vuurherd en

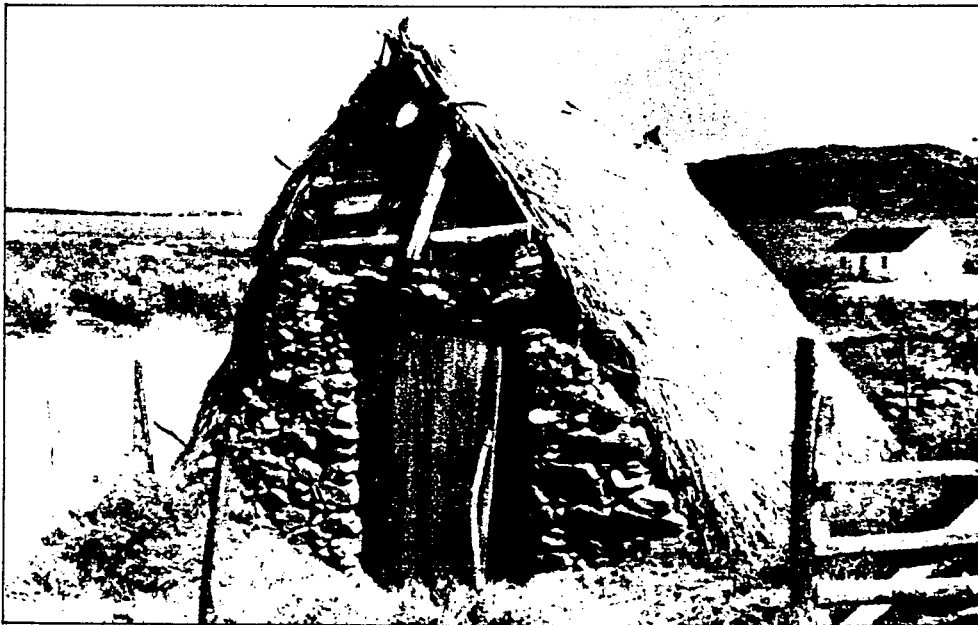

Figuur 112. 'n Dakhuis met geronde ente en 'n vorkondersteunde-nokpaalkonstruksie by Avontuur, Langkloof, distrik Uniondale, Suid-Kaap, moontlik ca. 1900. Die deur in die geronde ent is teen dieselfde hoek as die dakvlak geplaas.

Kaapse Argiefbewaarplek: J 208.

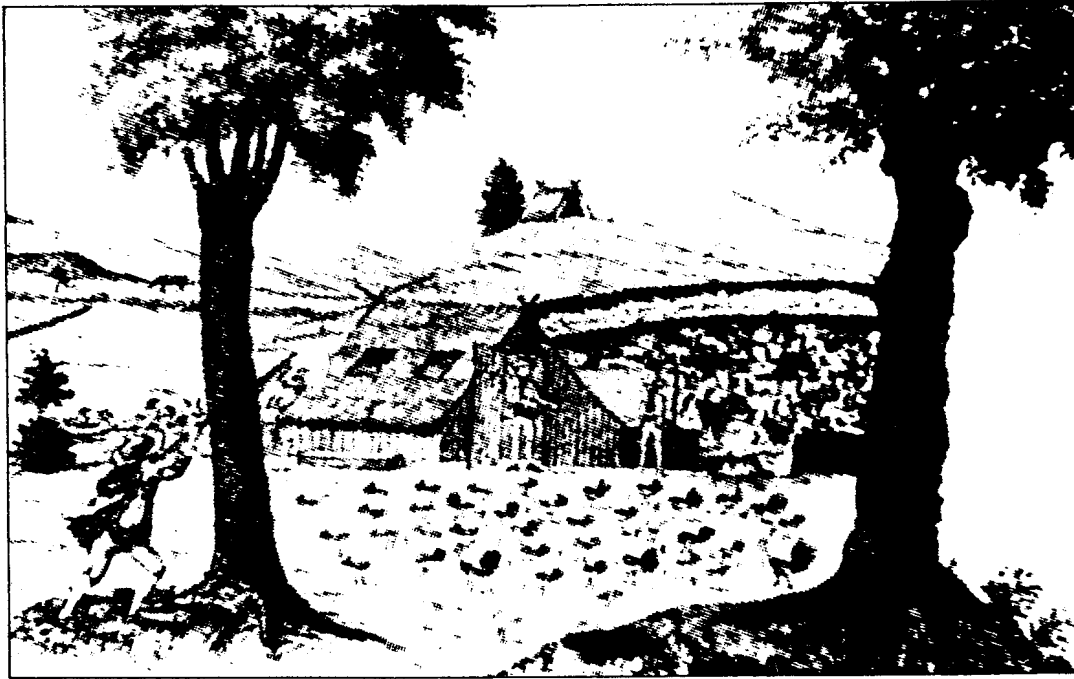
a.

b.

Figuur 113a-b. 'n Plaasstoor met 'n vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie, Nolls Halt, Langkloof, distrik Uniondale, Suid-Kaap. (Foto en skets deur James Walton).

Uit: *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 14.

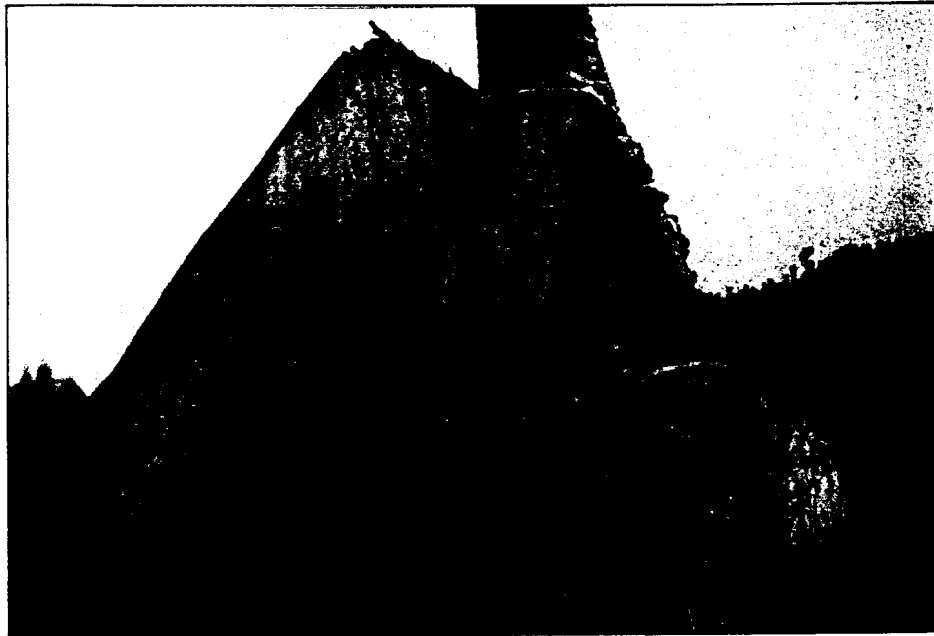
Figuur 114. 'n Ontwikkelde dakhuis met 'n vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie. Twee vensteropeninge is teen die dakvlak sigbaar. 'n Plaas in die Swartland, in die huidige distrik Malmesbury, Wes-Kaap. (Anoniem, *Uitsig op 'n Kaapse koring, wyn en veeplaas* (detail), geïllustreerde kaart, 1780). *Uitsig op 'n Kaapse koring, wyn en veeplaas* (detail), geïllustreerde kaart, 1780).

Uit: P.E. Raper & M. Boucher (Eds.), *Robert Jacob Gordon: Cape travels, 1777 to 1786 I* (Houghton, 1988), p. 38.

Figuur 115. 'n Ontwikkelde dakhuis met 'n vorkondersteunde-nokpaalkonstruksie, vrystaande gewels en 'n vuurherd. Die gewels en vuurherd is gepleister en afgewit, Krakeelrivier, Langkloof, distrik Uniondale, Suid-Kaap.

Uit: H. Fransen & M. Cook, *The old houses of the Cape: a survey of the existing buildings in the traditional style of architecture of the Dutch-settled regions of the Cape of Good Hope* (Cape Town & Amsterdam, 1965), p. 253.

Figuur 116. 'n Ontwikkelde dakhuis met 'n vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie met ongelaagde ruklipmure, oordekte gewels en 'n vuurherd. Die sentraal geplaaste deur is 'n streekverskynsel, Tweerivieren, Langkloof, distrik Uniondale, Suid-Kaap.

Uit: H. Fransen & M. Cook, *The old houses of the Cape: a survey of the existing buildings in the traditional style of architecture of the Dutch-settled regions of the Cape of Good Hope* (Cape Town & Amsterdam, 1965), p. 253.

skoorsteen regs daarvan. Die 0,6 tot 0,9 meter (2 tot 3 voet) hoë symure en ente bestaan uit ongepleisterde groot ongelaagde ruklip, terwyl die oordekke gewels uit kleiner ongelaagde ruklip of sagte stene bestaan.¹⁶³

(b) *Skilddak*

In die skildery van Schumacher van 'n plaas in die Kamdeboo (ca. 1776-1777) hierbo, is 'n ontwikkelde dakhuis in die vorm van 'n skilddak met twee drakappe afgebeeld. Die deur is in die middel van 'n lang sykant onder 'n oordekke reguit geweltjie geplaas¹⁶⁴ (Fig. 111).

Volgens Swellengrebel jr. was daar teen 1783 in die omgewing van Swellendam en selfs sover soos Mosselbaai

noch . . . al redelijke huizen . . . doch de overigen, en verderop komende, zijn niet dan rampsalige schuuren, van circa 40 Voet lang en 14 à 15 breed, bestaande uit een kleye muurtje van 4 Voet hoog, daarop een dak van riet, verre de meeste sonder eenige afsondering van vertrekken, de deure meest van fluitjes riet, en een vierkant gat tot een venster; de haard in een gat op den vloer, die van klay [*klei*] en beestenmest is toegemaakt, sonder schoorsteen, trekkende de rook door een gat in het dak. De bedsteden gesepareerd door een Hottentots matje, de meubelen naar rato [*verhouding*].¹⁶⁵

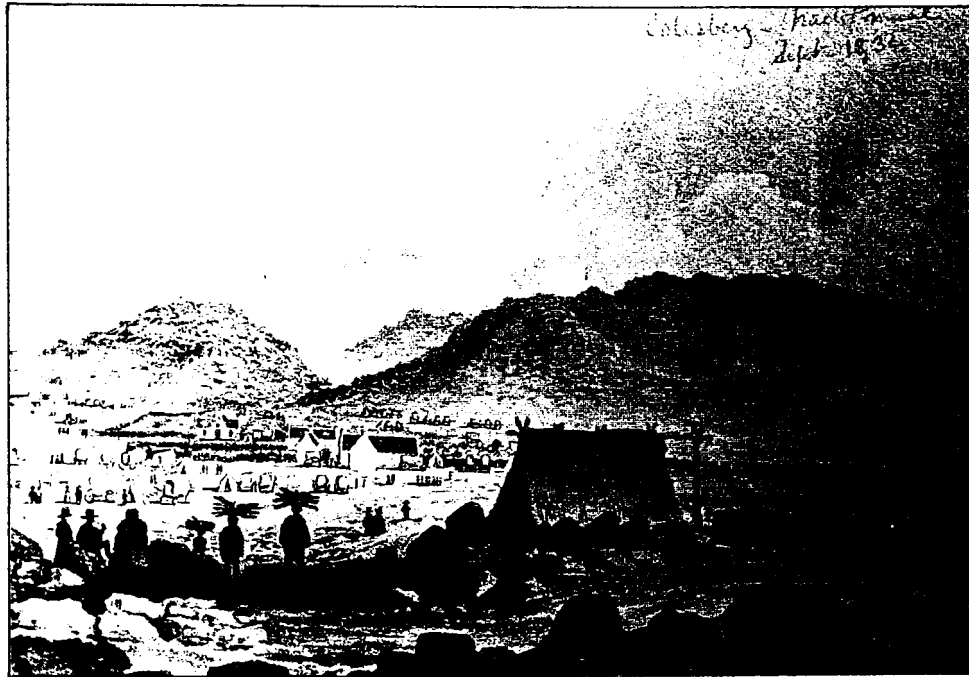
'n Vuurherd is gewoonlik ter ondersteuning teen 'n gewelmuur opgebou, maar aangesien die haard, in bogenoemde geval, soos sedert prehistoriese tye in Europa, in die vloer voorgekom het, was 'n gewel nie gebiedend noodsaaklik nie. Aangesien Swellengrebel nie van gewels melding maak nie, kon die dak uit 'n skilddak bestaan het. Skilddakke was 'n algemene verskynsel by vroeë Kaapse wonings, waarvan die Schreuderhuis in Stellenbosch 'n goeie voorbeeld is. Dié huis het aanvanklik uit drie vertrekke met 'n skilddak en 'n vuurherd op die vloer bestaan.¹⁶⁶

C. Die gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie

1. *Saaldak*

Waar die vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie meer kenmerkend van die ooswaartse trek was, het die veeboere wat noord beweeg het volgens Walton, van die gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie gebruik gemaak.¹⁶⁷ Aangesien die bekende aantal voorbeelde uiters beperk is, en omdat geen bestaande voorbeelde gedurende veldwerk opgespoor kon word nie, kan die werklike omvang van die verspreiding van die tipe dakraamkonstruksie nie met sekerheid bepaal word nie.

C. Bell het in 'n skildery getiteld *Trekboere trek saam vir nagmaal in Colesberg* (1834) 'n wigvormige dakhuis met 'n gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie afgebeeld¹⁶⁸ (Fig. 117). Twee stewige regop pale wat bo gevurk of uitgehol is, is in die middel van die sluitgewels waarvan die voorste gaffelsuil soms, soos in die betrokke geval na buite geplaas is, ingeplant.¹⁶⁹ Die nokpaal het in die vurke of

Figuur 117. Voor is 'n wigvormige dakhuis met 'n gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie. Die gaffelsuil aan die voorkant is na buite geplaas om toegang te vergemaklik. (C. Bell, *Trekboere trek saam vir nagmaal in Colesberg*, skildery, 1834).

Uit: C. Venter, *Groot Trek* (Kaapstad, 1985), p. 10.

holtes van die gaffelsuile gerus. Die boonste punte van die kapsparre het teen die nokpaal waar dit soos met die vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie met die pen-en-gat metode of met spykers vasgeslaan is, gerus. Walton beweer dat die kapsparre paarsgewys met 'n hanebalk verbind kon gewees het, maar dat dit nie algemeen voorgekom het nie.¹⁷⁰ Dwarslatte is, soos by alle ander dakhuisse, op die kapsparre aangebring waarop die dekmateriaal vasgewerk is. Die soort dekmateriaal kan nie met sekerheid afgelei word nie.

Omdat die gaffelsuil in die middel van die gewel geplaas is, moes die deur na links of regs van die gaffelsuil verskuif word, waar gewoonlik nie genoeg ruimte bestaan het nie. Om die probleem te bowe te kom, is die voorste gaffelsuil in dié geval na buite geplaas, wat toegang tot die woning aansienlik vergemaklik het. Daar is dus nie 'n deur nie en die voorgewel is eenvoudig ooggelaat.

Die koloniale Khoikhoi het in die 19de eeu "halwe" wigvormige dakhuisse opgerig¹⁷¹ wat hulle van die blankes oorgeneem het (Fig. 4). Die struktuur het uit 'n gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie waarvan die kapsparre aan die een lang sy weggelaat is, bestaan.

Die kunstenaar H. Egersdörfer (1853–1915) het die samekoms van boere en hulle gesinne vir die nagmaal op 'n plattelandse dorp geskilder (s.a.)¹⁷² en onder meer 'n seiltent met 'n identiese gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie (tentpaalondersteunde-tentbalk), as Bell uitgebeeld (Fig. 118). In dié geval was kapsparre en dwarslatte oorbodig en is 'n reghoekige seil eenvoudig oor die nokpaal getrek. Soos die tent met 'n vurkondersteunde-nokpaalkonstruksie was dit nie 'n voorafvervaardigde tent nie, maar is as gevolg van die eenvoud daarvan direk op die terrein uit 'n paar pale en 'n reghoekige stuk seil saamgestel.

(2) *Die ontwikkelde dakhuis*

Bell het in twee skilderye die buite- en binnekant van 'n Trekboer se voorafvervaardigde tent in Griekwaland (1835) afgebeeld¹⁷³ wat uit 'n saaldak met lae "mure" bestaan het (Figg. 81 & 119). Die gaffelsuile (tentpale) is in die sluitgewels aangebring waar dit die nokpaal (tentbalk) ondersteun het. Soos met die tent wat Egersdörfer afgebeeld het, is kapsparre en dwarslatte oorbodig en ontbreek dit dus. Die seilbedekte voorgewel is in twee klappe verdeel om die ingang te vorm. Om die tent staande te hou, is die tentpale met stormlyne aan tentpenne in die grond bevestig. Die sye en agtergewel is onder aan tentpenne vasgemaak. Tente met gaffelsuile het tot onlangs algemeen in Suid-Afrika voorgekom.

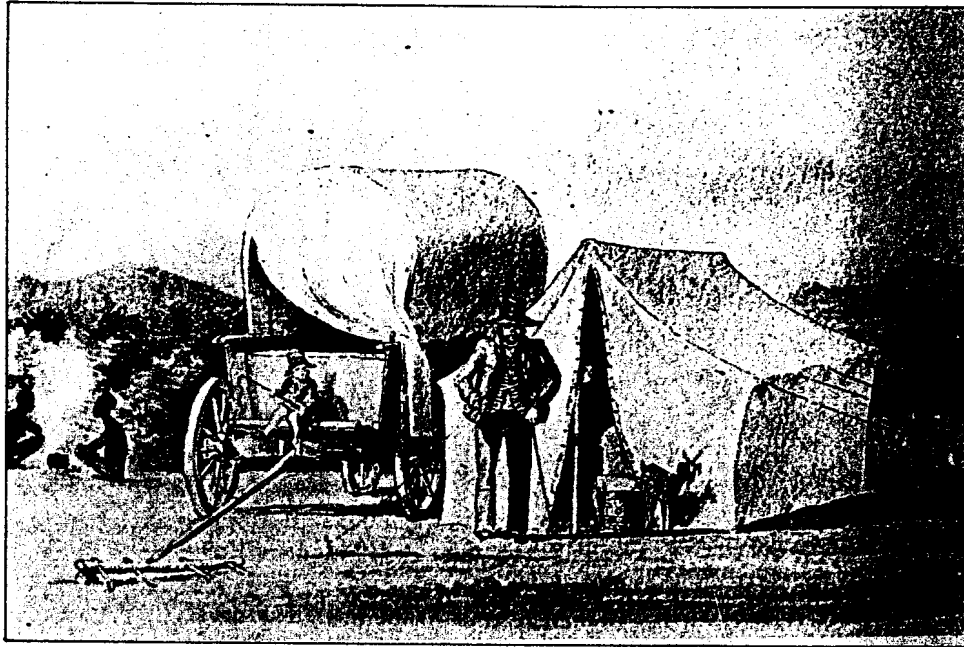
In die Citrusdal omgewing (distrik Clanwilliam, Wes-Kaap) het plaasarbeiders (1961) in die oprigting van hulle huise (wat hulle van die blankes oorgeneem het), van die gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie gebruik gemaak. Die gaffelsuile het uit baie stewige pale bestaan, terwyl die sparvoete op stewige muurpale met 'n deursnit van 22 sentimeter (9 duim) bevestig was. Die mure het uit rietskerms wat binne afgepleister was bestaan, terwyl die dakke op 'n baie ruwe wyse gedek was. Volgens Walton was die tipe gebou tot die Koue Bokkeveld beperk.¹⁷⁴

'n Goeie voorbeeld van die gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie is deur Walton in 1961 (of vroeër) op die plaas Koelfontein, aan die

Figuur 118. Die raamwerk van die tent bestaan uit 'n nokpaal wat deur gaffelsuile ondersteun word, en waarvan die voorste een buite die tent geplaas is om toegang tot die tent te vergemaklik. (H. Egersdörfer, *Samekoms vir die nagmaal op 'n plattelandse dorp*, skildery, s.a.

Uit: Anoniem, *Suid-Afrikaanse erfenis: hoe ons voorvaders geleef, gewerk en gespeel het. Van Van Riebeeck tot die XIXde eeu III: hul gebruike, vermaaklikhede en sport* (Kaapstad, 1962), p. 7.

Figuur 119. 'n Tent met 'n tentbalk wat deur twee tentpale ondersteun word (gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie). (C. Bell, 'n *Trekboer se kamp in Griekwaland*, skildery, 1835).

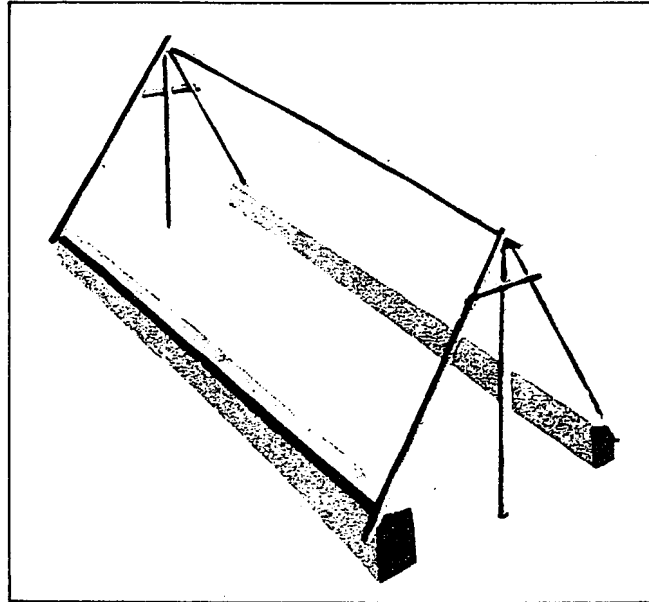
Uit: J.C. Pretorius (red.), *Op trek: die daaglikse lewe tydens die Groot Trek* (Pretoria, 1988), p. 203.

voet van Gydopas bokant Prince Alfred Hamlet in die Wes-Kaap gedokumenteer¹⁷⁵ (Fig. 120). Die struktuur het aan beide lang sye ongelaagde ruklipmure gehad, en aangesien die kapsparre as 't ware aan die nokpaal gehang het was die dakvoet nie op die mure geplaas nie, maar het dit eerder daarteen gerus. In hierdie besondere geval is die kapsparre wel paarsgewys deur hanebalke verbind.¹⁷⁶

D. Besluit

Omdat die koloniste uit verskillende streke in Noordwes-Europa gekom het, het hulle ook daardie streekverskille na Suid-Afrika oorgedra. Die volksbouer moes noodgedwonge by die plaaslike bodemfaktore en beskikbare materiaal aanpas, wat verdere verskille teweeggebring het. Die bepalende faktore was veral 'n warm droeë klimaat, sterk wind aan die Kaapse kus en 'n skaarste aan geskikte hout. Die vorm, dakraamwerk en selfs afmetings het egter grootliks onveranderd gebly.

Figuur 120. Die raamwerk van 'n buitegebou met 'n gaffelsuilondersteunde-nokpaalkonstruksie. Die dakvlakke rus teen lae symure. Die plaas Koelfontein, aan die voet van Gydopas, bokant Prince Alfred's Hamlet, Wes-Kaap. (Tekening deur James Walton).

Uit: *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 19.

Note

- 1 E.C. Godée Molsbergen, *De stichter van Hollands Zuid-Afrika, Jan van Riebeeck 1618-1677*, p. 70.
- 2 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 30.
- 3 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 31.
- 4 E.C. Godée Molsbergen, *De stichter van Hollands Zuid-Afrika . . .*, p. 70; J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 49.
- 5 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), pp. 40 & 49.
- 6 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 51.
- 7 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 30.
- 8 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 31.
- 9 C. Knyskamp (red.), *Van Dale se groot woordenboek der Nederlandsche taal I*, p. 573.
- 10 J. Hensius (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal VIII (ii)*, kol. 2898.
- 11 J. Hensius (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI*, kol. 1516.
- 12 J. Hensius (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI*, koll. 1518 & 1523.
- 13 C.V. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, p. 90; C.V. Trefois, *Oudnederlandse architectuur in Zuid-Afrika*, p. 34; J. Walton, Homes of the early South African stock farmers, *Africana Notes and News* (8)2, March 1951, p. 52.
- 14 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II* pp. 178-181; J. Walton, Homes of the early South African stock farmers, *Africana Notes and News* (8)2, March 1951, p. 52.
- 15 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 30.
- 16 G.S. Keyes, *Esaias van den Velde 1587-1630*, s.p. (Figg. 60 & 96); C.J. Welcker & D.J. Hensbroek-van der Poel, *Hendrick Avercamp 1585-1634 bijgenaamd "de stomme van Campen" en Barent Avercamp 1612-1679 "schilders tot Campen"*, s.p. (Afb. 58 & Plaat 34 A).

- 17 J. Hensius (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI*, kol. 1520.
- 18 S.O. Addy, *The evolution of the English house*, pp. 39 & 42; M. de Vries et al. (reds.), *Woordenboek der Nederlandsche taal IV*, kol. 1921.
- 19 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 62; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 180; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 20 P.E. Raper & M. Boucher (Eds.), *Robert Jacob Gordon: Cape travels, 1777 to 1786 I*, p. 38; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 21 B. Kempers, *Vijftig jaar Nederlands openluchtmuseum*, p. 16; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 178; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 22 A.C. Ras, *Die kasteel en ander vroeë Kaapse vestingwerke 1652-1713*, pp. 12-13.
- 23 B.E. Biermann, *A contribution to the study of the origins of colonial architecture at the Cape*, D.Phil. thesis, UCT, 1952, p. 51; Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 179; J. Walton, *Cape cottages*, p. 61; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, pp. 8-9.
- 24 S.O. Addy, *The evolution of the English house*, p. 47; Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele oprigting van 'n kapstylhuis in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989; C.V. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelike architectuur*, p. 91; J. Walton, Hanebalk, collar-beam and tie-beam, *South African Journal of Cultural History* 31(1), January 1986, p. 20.
- 25 B.E. Biermann, *A contribution to the study of the origins . . .*, p. 51; C.V. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelike architectuur*, p. 90.
- 26 Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982; C.V. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelike architectuur*, p. 90; G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 179; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 27 A. Beets & J.W. Muller (reds.), *Woordenboek der Nederlandsche taal V*, kol. 2041; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.

- 28 G.S. Keyes, *Esaias van den Velde 1587-1630*, s.p. (Fig. 60); C.J. Welcker & D.J. Hensbroek-van der Poel, *Hendrick Avercamp 1585-1634 . . .*, s.p. (Afb. 58 & Plaat 34 A).
- 29 J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen: geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, pp. 102-104.
- 30 G.I. Meirion-Jones, The roof-carpentry of Brittany I - construction excluding cruck forms, *Vernacular Architecture* no. 9, 1978, pp. 17-18; J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen . . .*, p. 103.
- 31 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), pp. 40-41.
- 32 B.E. Biermann, *A contribution to the study of the origins . . .*, p. 51; J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen: naam, vorm, geschiedenis, gebruik en volkskundig belang der huislijke voorwerpen in het Vlaamse land van de Middeleeuwen tot de eerste wereldoorlog*, pp. 343 & 345.
- 33 E. Barnard, *Die volksboukuns van Swellendam en omgewing*, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 62; B.T. Spoelstra, *Ons volkslewe. Kultuurhistoriese-leesboek*, p. 69.
- 34 E. Barnard, *Die volksboukuns van Swellendam en omgewing*, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 60.
- 35 J.J. Vriend, *De bouwkunst van ons land*, p. 19; J. Weyns, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkskultuur*, p. 75.
- 36 Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele rekonstruksie van 'n kapstylhuis in die Voortrekeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 37 A.J. Bernet Kempers, *Randversieringen van de Meester van Katharina van Kleef: volkskunde langs de kantlijn*, *B & M* 30(2), 1967, p. 30; J.J. Vriend, *De bouwkunst van ons land*, p. 19.
- 38 A.J. Bernet Kempers, *Randversieringen van de Meester van Katharina van Kleef: volkskunde langs de kantlijn*, *B & M* 30(2), 1967, p. 30; P.E. Raper & M. Boucher (Eds.), *Robert Jacob Gordon: Cape travels, 1777 to 1786 I* p. 38.
- 39 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 41.
- 40 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), pp. 44 & 50.
- 41 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 50.
- 42 Museum Africa, Johannesburg (hierna MA): 6377, akwatint: *Die koringplaas Ezelshoek van mnr. P. van Zyl, Piketberg. Die pas na Banghoek wat deur 'n lang vallei na Kaapstad lei*, J.C. Poortermans, 1849; MA: 6362, akwatint: *Kapteinskloof in die Piketberg, eiendom van die weduwee F. Lamprechts*, J.C. Poortermans, 1849; J. Walton, *Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of*

South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 19.

- 43 J.D. Kestell, *Christiaan de Wet: 'n lewensbeskrywing*, pp. 3-4.
- 44 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 178.
- 45 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, pp. 178-180.
- 46 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 181.
- 47 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 179.
- 48 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 49 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, pp. 178-179.
- 50 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 179; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 51 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 180.
- 52 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, pp. 179-180.
- 53 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 180.
- 54 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, pp. 180-181.
- 55 Nasionale Kultuurhistoriese Museum, Pretoria (hierna NKHM): HG 7014 312, skets: *Bosveldwoning, Voortrekkerstyl, noordoos van Brits (hardbieshuis)*, E. Mayer, 1927; G.S. Preller, *Voortrekker-mense I*, p. 237.
- 56 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 57 J.H.F. Bloemers et al., *Verleden Land. Archeologiese opgravingen in Nederland*, p. 67.
- 58 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 181; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 59 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 180.
- 60 J. Walton, The South African kapstylhuis and some European coun-

- terparts, *Restorica* no. 10, December 1981, p. 8.
- 61 G.H. van Rooyen, *Kultuurskatte uit die Voortrekker-tydperk II*, p. 181.
- 62 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 60.
- 63 D.J. Potgieter (chief Ed.), *Standard encyclopaedia of Southern Africa XI*, p. 213.
- 64 J. Walton, The South African Kapstylhuis and some European counterparts, *Restorica* no. 10 December 1981, p. 4.
- 65 G. van der Waal-Braaksma & O.J.O. Ferreira, *Die Noordweste: die stoflike kultuuruitinge van die streek se bewoners*, p. 3.
- 66 NKHM: HKF 479, foto: sonder titel, anoniem, s.a.; Nasionale Kultuurhistoriese Museum, Pretoria: HKF 10536, foto: sonder titel, anoniem, s.a.; NKHM: 83-3055, foto: sonder titel, anoniem, s.a.
- 67 J. Sanderson, *A trading trip into the Orange Free State and the Transvaal*, pp. 236-237.
- 68 MA: 75/1126, skets: 'n Boer se huis in die binneland van Suid-Afrika met 'n looikuip en seepmakery, R.H. Dingley, January 1819. Die skets is waarskynlik in Londen voltooi aangesien die datum Jan. 1819 daarop voorkom. J.C. Pretorius, Robert H. Dingley: amateurkunstenaar van die Oosgrens (1813-1818), *Historia* 37(2), November 1992, pp. 33 & 37.
- 69 Frilandmuseet, *English guide*, p. 75; C.V. Trefois, *Ontwikkelingsgesiedenis van onze landelike architectuur*, p. 90.
- 70 L.V. Praagh (Ed.), *The Transvaal and its mines*, p. 179.
- 71 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 58; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 8.
- 72 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 73 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 74 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, pp. 8-9.
- 75 Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; J. Walton, The South African Kapstylhuis and some European counterparts, *Restorica* nr. 10, December 1981, p. 3.

- 76 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961. p. 9.
- 77 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961. p. 9.
- 78 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 62; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961. p. 9.
- 79 J. Walton, The South African kapstylhuis and some European counterparts, *Restorica* no. 10, December 1981, p. 8.
- 80 J. Walton, Hanebalk, collar-beam and tie-beam, *South African Journal of Cultural History* 3(1), January 1986, p. 20; Persoonlike waarneming tydens die eksperimentele oprigting van 'n kapstylhuis in die Voortrekkeraanvangsnedersetting van die Schoemansdal Museum, 1989.
- 81 Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; J. Walton, *Cape cottages*, p. 61; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, pp. 8-9.
- 82 Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 83 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992. p. 61; Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 84 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 61.
- 85 G.J. Schutte (red.), *Briefwisseling van Hendrik Swellengrebel jr. oor Kaapse sake 1778-1792*, p. 236.
- 86 Boland-plaasmuseum, Worcester (hierna BPM): kapstylhuis, besoek 1990-10-04; BPM: ongenommer, werkstekeninge: rekonstruksie van 'n kapstylhuis, G. Fagan, 1981-07-01; Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; J. Walton, *Cape cottages*, pp. 61 & 63.
- 87 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 60; Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982.
- 88 Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982.
- 89 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 8.

- 90 J. Walton, *Cape cottages*, pp. 61 & 63.
- 91 Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982; J. Walton, *Cape cottages*, pp. 61 & 63; J. Walton, *Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa*, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9.
- 92 Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; J. Walton, *Cape cottages*, p. 61.
- 93 Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982.
- 94 BPM: kapstylhuis, besoek 1990-10-04; BPM: ongenommer, werksteekeninge: rekonstruksie van 'n kapstylhuis, G. Fagan, 1981-07-01; Puntjie, distrik Riversdal: kapstylhuise, besoek 1990-10-12; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, *Vermaaklikheid*, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 95 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 60; Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, *Vermaaklikheid*, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 96 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 61.
- 97 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, pp. 60-61.
- 98 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, *Vermaaklikheid*, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 99 J. Weyns, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkskultuur*, pp. 66-67.
- 100 E.C. Labuschagne, *Blanke volksboukuns in Transvaal tot 1900, met spesiale verwysing na woningbou*, D.Phil.-proefskrif, US, 1988, p. 287; J. Walton, *Cape cottages*, p. 63.
- 101 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 60; Mondelinge mededeling (aan mej. R. Marais): mnr. Sullivan, Stanford, 1982; J. Walton, *Cape cottages*, p. 62.
- 102 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 61; J. Weyns, *Bokrijk, tuin van de Vlaamse volkskultuur*, p. 65.
- 103 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, pp. 61-62.
- 104 J. Walton, *Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa*, *Lantern* 11(1), July-September 1961, front cover.
- 105 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, *Vermaaklikheid*, distrik Riversdal, 1982-05-25.

- 106 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, front cover.
- 107 A. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuur-historikus* 7(2), Oktober 1992, p. 59.
- 108 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 109 P.E. Raper & M. Boucher (Eds.), *Robert Jacob Gordon: Cape travels, 1777 to 1786 I*, p. 109; Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 110 Mondelinge mededeling (aan mev. H. Naudé): C. van Wyk, Vermaaklikheid, distrik Riversdal, 1982-05-25.
- 111 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuur-historikus* 7(2), Oktober 1992, p. 65.
- 112 J. Walton, *Homesteads and villages of South Africa*, p. 96; J. Walton, Vroeë plase en nedersettings in die Oranje-Vrystaat, *Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal* 11(4), Mei 1955, p. 29.
- 113 Krugersdorp Biblioteek, Krugersdorp: 1474, foto: sonder titel, Kassel, s.a.; L.V. Praagh (Ed.), *The Transvaal and its mines*, p. 369.
- 114 L.V. Praagh (Ed.), *The Transvaal and its mines*, p. 369.
- 115 Suid-Afrikaanse Biblioteek, Kaapstad: MSB240, p. 142: *Mediese handboek vir die Afrikaanse huisgesin deur J.F. Hászner* (vert. L.C. van Oordt).
- 116 C. van der Veen, *Museumboek voor Drenthe*, p. 56.
- 117 J. Walton, Hanebalk, collar-beam and tie-beam, *South African Journal of Cultural History* 3(1), January, 1986, p. 20.
- 118 J. Walton, Hanebalk, collar-beam and tie-beam, *South African Journal of Cultural History* 3(1), January, 1986, p. 20.
- 119 J. Walton, *Homesteads and villages of South Africa*, pp. 49-50.
- 120 C. Venter, *Groot Trek*, p. 55.
- 121 Pelgrimsrus Argiefbewaarplek, Pelgrimsrus: 519-18, foto: "Middle Creek", *Pelgrims Rust*, anoniem, s.a.
- 122 Kaapse Argiefbewaarplek, Kaapstad (hierna KAB): 1/8 6A 148, skyfie: *Kapstylhuise, Goedverwacht, Piketberg*, anoniem, ca. 1969; KAB: 1/9 6A 160, skyfie: *Wittewater, kapstylraamwerk, Piketberg*, anoniem, ca. 1969.
- 123 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 9; J. Walton, *Homesteads and villages of South Africa*, p. 50; J. Walton, The South African Kapstylhuis and some European counterparts, *Restorica* no. 10, December 1981, p. 5.

- 124 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 59.
- 125 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 63.
- 126 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 60; J. Walton, *Homesteads and villages of South Africa*, p. 50.
- 127 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, pp. 60 & 64.
- 128 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 61. Die Nasionale Botaniese Instituut kon nie die wetenskaplike benaming van "mannetjies-" en "wyfieriet" verskaf nie.
- 129 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 61.
- 130 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 62; J. Walton, *Homesteads and villages of South Africa*, p. 50.
- 131 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, p. 59.
- 132 E. Barnard, Die volksboukuns van Swellendam en omgewing, *Kultuurhistorikus* 7(2), Oktober 1992, pp. 59-60.
- 133 J. Walton, *Cape cottages*, p. 67.
- 134 J. Walton, Some early Piquetberg farms illustrated by Johannes Cornelius Poortermans, *Restorica* no. 12, October 1982, p. 10.
- 135 G.S. Preller, *Voortrekkermense I*, p. 236 & 237.
- 136 G.S. Preller, *Voortrekkermense I*, p. 237.
- 137 J. Walton, Some early Piquetberg farms illustrated by Johannes Cornelius Poortermans, *Restorica* no. 12, October 1982, p. 10.
- 138 H. Fransen & M.A. Cook, *The old houses of the Cape: a survey of the existing buildings in the traditional style of architecture of the Dutch-settled regions of the Cape of Good Hope*, p. 189.
- 139 TPA Biblioteek- en Museumdiens, Pretoria (hierna TPA): M83/210-103, foto: sonder titel, anoniem, 1983.
- 140 TPA: M89-13D-26 & M89-13D-27, foto's: sonder titel, S. Miller, 1989.
- 141 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 13.
- 142 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 47.

- 143 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 41.
- 144 J. Hensius (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI*, koll. 1522-1523.
- 145 J. Hensius (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI*, kol. 1522.
- 146 G.S. Keyes, *Esaias van den Velde 1587-1630, s.p.* (Ills. 225, 249 & 332); A. Nollert, *Barend Cornelis Koekkoek (1803-1862), prinz der landschaftsmaler*, p. 10.
- 147 J. Hensius (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal XVI*, kol. 1518.
- 148 KAB: ACC 1290 M1/19, geïllustreerde kaart: *Dassen-eiland, anoniem, 1656.*
- 149 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 259.
- 150 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 264.
- 151 J. Walton, The South African Kapstylhuis and some European counterparts, *Restorica* no. 10, December, 1981, p. 2.
- 152 Skriftelike mededeling: J. Walton, 4 Mountain Road, Claremont, Cape Town, 1995-06-02; J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 14.
- 153 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 259.
- 154 KAB: ACC 1290 M1/19, geïllustreerde kaart: *Dassen-eiland, anoniem, 1656.*
- 155 J.A. van Riebeeck, *Daghregister gehouden by den Oppercoopman . . . I, 1651-1655* (reds. D.B. Bosman & H.B. Thom), p. 264.
- 156 J.J. Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika*, p. 186.
- 157 J.J. Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika*, p. 186.
- 158 KAB: J 208, foto: *Avontuur nedersetting*, anoniem, s.a.
- 159 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 14.
- 160 P.E. Raper & M. Boucher (Eds.), *Robert Jacob Gordon: Cape travels, 1777 to 1786 I*, p. 38; P.E. Raper & M. Boucher (Eds.), *Robert Jacob Gordon: Cape travels, 1777 to 1786 II*, p. 240.
- 161 C.I. Latrobe, *Journal of a visit to South Africa in 1815 and 1816 with some account of the missionary settlements of the united*

- brethren, near the Cape of Good Hope*, p. 256.
- 162 H. Fransen & M. Cook, *The old houses of the Cape . . .*, p. 253.
- 163 H. Fransen & M. Cook, *The old houses of the Cape . . .*, pp. 252-253.
- 164 J.J. Oberholster, *Die historiese monumente van Suid-Afrika*, p. 186.
- 165 G.J. Schutte (red.), *Briefwisseling van Hendrik Swelengrebel jr. oor Kaapse sake, 1778-1792*, pp. 168-169.
- 166 H.N. Vos, *An historical and archaeological perspective of colonial Stellenbosch 1680-1860*, M.A. dissertation, US, 1993, p. 190-191.
- 167 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, pp. 18-19.
- 168 C. Venter, *Groot Trek*, p. 10.
- 169 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 19.
- 170 Skriftelike mededeling: J. Walton, 4 Mountain Road, Claremont, Cape Town, 1995-06-02.
- 171 W.B. Lord & T. Baines, *Shifts and expedients of camp life, travel and exploration*, p. 248.
- 172 Anoniem, *Suid-Afrikaanse erfenis: hoe ons voorvaders geleef, gewerk en gespeel het. Van Van Riebeeck tot die XIXde eeu III: hul gebruike, vermaaklikhede en sport*, p. 7.
- 173 J.C. Pretorius (red.), *Op trek . . .*, pp. 202-203.
- 174 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 19.
- 175 J. Walton, Homes of the Trekboers: the vernacular architecture of South Africa, *Lantern* 11(1), July-September 1961, p. 19.
- 176 Skriftelike mededeling: J. Walton, 4 Mountain Road, Claremont, Cape Town, 1995-06-02.